

Աղբյուրագիտություն • Sources • Источниковедение

ԱՆՏԻՊ ՓԱՍՏԱԹՈՒՂԹԵՐ 1909Ի ԱՆՏԻՈՔԻ ՀԱՅՈՑ ԿՈՏՈՐԱԾԻՆ ՄԱՍԻՆ Ա.

Միհրան Մինասեան

ՍՈՒՏՔ

1909-ի Կիլիկիոյ հայոց կոտորածը, որ պատմութեան անցած է «Կիլիկեան Կոտորած» կամ պարզապէս «Ատանայի Կոտորած» անուններով, չէր սահմանափակուած միայն Ատանա նահանգով, այլ տարածուած էր անոր սահմանակից Հալէպ նահանգի կարգ մը շրջանները եւս, ընդ որում՝ Անտիոքի գաւառակն ու անոր կեդրոն համանուն քաղաքը, որուն փոքրաթիւ հայութիւնը կիսած է յիշեալ զոյգ նահանգներու աղէտեալ հայութեան ճակատագիրը:

Կիլիկեան Կոտորածներու մասին առկայ է հայերէն թէ օտար լեզուներով բաւական հարուստ գրականութիւն, ուր սակայն Անտիոքի հայութեան կոտորածը գրեթէ մոռացութեան տրուած է եւ կամ լուազոյն պարագային՝ հազուադէպօրէն անդրադարձ կատարուած է անոր¹:

Հակառակ անոր որ աւելի քան դար մը անցած է այս կոտորածէն, տակաւին հայ եւ օտար դիւաններու մէջ առկայ են անոր մասին անտիպ եւ չուսումնասիրուած արխիւային հսկայածաւալ փաստաթուղթեր, որոնք լոյսին գալու եւ իրենց գաղտնիքները ընթերցողներուն առջեւ բանալու համար կը սպասեն գուրգուրոտ ձեռքերու:

Բերիոյ (Հալէպի) Հայոց Թեմի Ազգային Առաջնորդարանի դիւանատունը եւս հարուստ է սոյն կոտորածներուն վերաբերող փաստաթուղթերով, որովհետեւ աղէտեալ շրջաններէն շատերը թեմականօրէն կապուած էին Հալէպի եւ շրջաններու օրուայ ազգային-եկեղեցական գործիչները գրագրութիւն կը պահէին անոր

¹ 1909-ի Անտիոք քաղաքի կոտորածին մասին մեզի ծանօթ են քանի մը գիրքերու մէջ առանձին գլուխներ, ինչպէս՝

1- Յակոբ Յ. Թերզեան, *Կիլիկիոյ Աղէտը*, Կ. Պոլիս, տպագրութիւն Յ. Ասատուրեան եւ Որդիք, 1912, էջ 255-256, 785-789:

2- Պ. Մատտոտեան, «1909-ի Աղէտը եւ Մուսա-Լեռը», տես՝ Մարտիրոս Գուշագճեան եւ Պօղոս Մատտոտեան, *Յուշամարտեան Մուսա Լեռան*, հրատարակութիւն Ճեպել Մուսայի Հայրենակցական Միութեան, Պէյրութ, տպարան Ատլաս, 1970, էջ 296-298:

3- Զորա Իսկէնտէրեան, *Յուշեր Պարմութեան Համար*, Պէյրութ, տպարան Սեւան, 1974, էջ 24-29:

4- Տ. Ներսէս Աւագ Քնյ. Թաւուգճեան, *Տառապանքի Օրագիր*, խմբագրեց՝ Թորոս Թորանեան, Պէյրութ, տպագրութիւն՝ Հայ Տիպ Քոմիիկըրաֆ, 1991, էջ 18-19:

5- Հրաչիկ Սիմոնեան, *Հայերի Զանգուածային Կոտորածները Կիլիկիայում (1909թ. Ապրիլ)*, Երևան, Երևանի Պետական համալսարանի հրատարակչութիւն, 2009, էջ 168-170:

հետ եւ տեղւոյն դէպքերը լուսաբանող նամակներ կը յղէին Հալէպի իրենց մեծատններուն:

Յիշեալ դիւանատան մէջ կան մեծարժէք փաստաթուղթեր, որոնք մեծամասնութեամբ գրուած են կոտորածներէն ետք Աստիոք ուղարկուած զանազան քահանայ հայրերու կողմէ, որովհետեւ տեղւոյն երկու եկեղեցականները՝ Տէր Արսէն շուտակ վարդապետ Յարութիւնեանն ու Տէր Արմենակ Քինյ. Տոնաթոսեանը զոհուած էին ջարդերուն, եւ վերապրող աղետեալները մնացած էին անհովիւ, հետեւաբար Կիլիկիոյ Սահակ Բ. Կաթողիկոսին կողմէ պարբերաբար այնտեղ կ'ուղարկուէին շրջակայ քաղաքներու քահանայ հայրերը, որոնք իրենց կարգին թղթակցութիւն կը պահէին նահանգի կեդրոնական քաղաք՝ Հալէպի առաջնորդարանին հետ եւ տեղւոյն դէպքերուն եւ իրենց գործունէութեան մասին լուրեր կը հաղորդէին անոր, մանաւանդ որ Հալէպի առաջնորդարանը կարեւոր դերակատարութիւն ունեցած էր ջարդերէն ետք նահանգի աղետեալներուն օգնութիւն փութացնելու եւ անոնց կարիքները հոգալու ուղղութեամբ:

Այս յօդուածով հրատարակութեան կու տանք Աստիոքի կոտորածին ու անոր հետեւանքներուն վերաբերող 11 անտիպ փաստաթուղթեր, որոնք առաջին անգամ կը դրոյին գիտական շրջանառութեան մէջ, նոր լոյս կը սփռեն դէպքերուն վրայ եւ կը հարստացնեն ո՛չ միայն Աստիոքի գաւառակի հայութեան պատմութիւնը, այլ կ'ամբողջացնեն Կիլիկեան Կոտորածներու մասին մեր պատկերացումները:

Հրատարակուող փաստաթուղթերէն առաջինը գրուած է Աստիոքի ազգային վարժարանի ուսուցիչներէն Աւետիս վարժապետ Ապագաեանի կողմէ, իսկ միւսները՝ Սահակ Բ. Կաթողիկոսին կողմէ Աստիոք գործողուած քահանայ հայրերուն՝ Սահակ Քինյ. Մոմճեանի, Մեսրոպ Քինյ. Աֆարեանի, Ներսէս Քինյ. Թաւուզճեանի, Վաղարշակ Քինյ. Ճէրրահեանի եւ Յարութիւն Քինյ. Թումայեանի կողմէ:

Յղուած նամակներուն կողքին կը հրատարակենք նաեւ Աստիոքի կոտորածին զոհուած հայրերու գրեթէ ամբողջական ցուցակը, ուր նշանակուած է անոնցմէ իւրաքանչիւրին անունը, տարիքը, սպաննութեան վայրն ու սպաննողին անունը:

Մեծ զոհունակութեամբ է որ հրատարակութեան կու տանք այդ ցուցակը, որովհետեւ որքան որ ծանօթ է մեզի, այլ վայրերու նահատակներու յատուկ նոյնանման ցուցակներ չկան, կամ առնուազն չեն հրատարակուած ցարդ, բացի Քեսապի եւ շրջակայքի 173 նահատակներու ցուցակէն, զոր կը յուսանք հրատարակութեան տալ մօտ ապագային:

Աստիոքի նահատակներու այս ցուցակը ամբողջական չի թուիր ըլլալ: Տպագիր աղբիւրներու մէջ հանդիպած ենք Աստիոքի ջարդին զոհուած երեք այլ նահատակներու անուններու եւս, որոնք տեղ չեն գտած հրատարակուող ցուցակին մէջ. բան մը որ ենթադրել կու տայ, որ այլ զոհեր ալ կրնան եղած ըլլալ, որոնք անծանօթ եղած են ցուցակը կազմողին²:

² Մեզի ծանօթ այդ երեք նահատակներն են հետեւեալները.

1.-Վանայ Կոտոց անապատի (ըստ Թաւուզճեանի՝ Լիմ անապատի) միաբանութենէն եւ այդ օրերուն հիւրաբար Աստիոք գտնուող ծերունագարդ Դանիէլ Վրդ. Յակոբեան, զոր սպաննած են

Հրատարակուող ցուցակը կարելուք սկզբնաղբիւր է Անտիոքի կոտորածը ուսումնասիրելու տեսակէտէն: Անկէ կը պարզուի օրինակ, որ ջարդարարներուն մէջ գտնուած են ոստիկաններ, զինուորականներ, ուսուցիչ մը եւ քանի մը ոճրագործներ, որոնց անունները կրկնուած են բազմաթիւ անգամներ: Ցուցակէն կը պարզուի նաեւ, որ կոտորածին զոհուած են երկու ամսական մանուկէն մինչեւ 80 տարեկան ծերունիներ, կիներ ու աղջիկներ. կը բացայայտուին նաեւ ոճրագործներուն անունները: Այսպիսով կարելի կ'ըլլայ գծել կոտորածի աշխարհագրական շրջագիծը եւ այլ կարելուք մանրամասնութիւններ:

Հրատարակուող փաստաթուղթերը ոչ միայն կը նկարագրեն տեղի ունեցած կոտորածներն ու ասարառութիւնները, այլ նաեւ կը շօշափեն կոտորածներէն ետք քաղաքին մէջ ստեղծուած իրավիճակը. կը խօսին տիրող ծայրայեղ թշուառութեան, որբերու եւ այրիներու ճակատագրի, որբանոցներու, օտար հաստատութիւններու կողմէ որբեր որդեգրելու, նպաստներու բաշխումի եւ յարակից այլ դժուարութիւններու մասին, նաեւ՝ պետական նպաստի դադրեցման, ժառանգական եւ կալուածական խնդիրներու, պատերազմական ատեաններու կողմնակալ ու անվճռակամ ընթացքի, ոճրագործներու ազատ արձակման եւ անոնցմէ շատերու ազատ-համարձակ շրջագայութեան մասին:

Մէկ քաղաքի վերաբերող այսքան մեծաթիւ փաստաթուղթերու միաժամանակ հրատարակութիւնը ընդհանուր գաղափար մը կու տայ ոչ միայն կոտորածներէն ետք տուեալ քաղաքի մէջ տիրող իրավիճակին, այլ աղէտեալ միւս շրջաններու կացութեան մասին եւս, որովհետեւ կոտորածէն ետք ստեղծուած կացութիւնը առաւել կամ նուազ չափով նոյնն էր Ատանա եւ Հալէպ նահանգներու աղէտեալ բոլոր շրջաններուն մէջ:

ԱՆՏԻՈՔԻ ԿՈՏՈՐԱԾԸ

1909-ի Անտիոքի հայոց կոտորածը եղած է կիլիկեան կոտորածներու ամէնէն՝ ահաւորներէն ու սարսափելիներէն մէկը, որուն զոհ գացած են քաղաքի գրեթէ բոլոր տղամարդիկը. ինչպէս որ հոս հրատարակուող առաջին նամակին մէջ արտայայ-

Առաջնորդարանի իր սենեակի մահճակալին վրայ (Թէրզեան, *նշ. աշխ.*, էջ 158, 255, Թաւուգճեան, *նշ. աշխ.*, էջ 18, 26):

2.-Տարսնի Ամերիկեան Գոլէճի ուսանողներէն՝ «Անթաքիացի» (անտիոքացի) Առաքել Պէրպէրեան, որ սպաննուած է Համիտիէի մօտերը, երբ խումբ մը թուրքեր նախ դաշունահարած, ապա՝ ատրճանակի հիւնգ փամփուշտներով սպաննած են զինք: Անոր մահէն ետք առնուած լուսանկարը տպուած է Յակոբ Թէրզեանի նշուած աշխատութեան մէջ (Թէրզեան, *նշ. աշխ.*, էջ 16): Նոյնին սպաննութիւնը յիշատակած է նաեւ Գրիգոր Գոտտուլեան եւ ըսած՝ թէ անոր սպաննութեան համար «կասկածները երիտասարդ սպայի մը շուրջ կը դառնային, եւ կառավարութիւնը շուտ մը կը զոցէ խնդիրը» (Գրիգոր Գ. Գոտտուլեան, *Հայ Լեռը. Կարմիր Դրուագներ Կիլիկիոյ Աղէտէն*, Կ. Պոլիս, տպագրութիւն Տ. Տօրամանեան, 1912, էջ 33-34):

3.-Մարտիրոս Մ. Արգարեան, որ կը յիշուի օտար ընկերութեան մը մօտ իր ունեցած կեանքի ապահովագրութեան առիթով, զոր իր մահէն ետք փորձած են զանձել իր հարազատները (Հայաստանի Ազգային արխիւ, ֆոնդ 1421, ցուցակ 1, գործ 2, թերթ 7):

Յակոբ Թէրզեան, Հալէպի առաջնորդական տեղապահ Շահէ Ծ. Վրդէն քաղելով տեղեկութիւնները, Անտիոքի նահատակներուն թիւը ցոյց տուած է որպէս 192 (Թէրզեան, *նշ. աշխ.*, էջ 267):

տուած է հեղինակը. «... հոս գրեթէ էրիկ մարդ [տղամարդ] չը մնաց, ազգը փճացաւ... Անտիոքի հայութիւնը բոլորովին փճացաւ...»:

Անտիոքի հայոց ջարդը սկսած է 6 Ապրիլ 1909-ին: Նոյն օրը տեղւոյն հայերը Ատանայի կոտորածին լուրը առնելով, խանութները փակած՝ քաշուած են տունները, որմէ ետք տեղւոյն գաւառապետը, քանի մը բարձրաստիճան պաշտօնեաներով գացած է Հայոց Առաջնորդարանը եւ քաղաքի երեւելի հայերը իր մօտ հրաւիրելով վստահեցուցած է անոնց, որ մտահոգուելու կարիք չկայ, որովհետեւ «կառավարութիւնը կ'երաշխաւորէ անոնց ապահովութիւնը»: Սակայն անոնց Առաջնորդարան գտնուած միջոցին, թուրք խուժանը պաշարած է շէնքը եւ պաշտօնեաներուն մեկնումէն անմիջապէս ետք ներս խուժելով՝ սպաննած է հոն գտնուող 3 եկեղեցականներն ու քանի մը երեւելիներ, ապա թալանած է եկեղեցին եւ նահատակ եկեղեցականներու դիակները քաշկոտելով պտտցուցած է փողոցները՝ ի ցոյց մարդկանց:

Այս դէպքէն ետք է որ սկսած է ընդհանուր կոտորածը³:

Քաղաքի թուրք ազդեցիկ աղաներն ու պետական քանի մը պաշտօնեաներ կոտորածի օրը ժողով մը գումարելով որոշած են ամբողջութեամբ բնաջնջել տեղւոյն հայերը, մինչ խուժանը յաջողած է մեծ քանակութեամբ զէնք ու զինամթերք ձեռք ձգել տեղւոյն զօրանոցէն:

Ըստ դէպքերու քաջածանօթ վկայի մը, կոտորածէն առաջ թուրքեր պատրաստած են քաղաքի հայերու ամբողջական ցանկը, եւ կոտորածը սկսել է ետք, «5-6 օր շարունակ, մէկիկ մէկիկ փնտռած գտած ու սպաննած են նշանակուածները, խղճմտօրէն հոգ տանելով որ ցանկը պակաս չի մնայ»⁴: Ապրիլի 7-ի առաւօտուն սկսած են զննել դիակները եւ փնտռել այն հայերը, որոնց դիակները չեն բացայայտուած: Գտնել է ետք «անլուր չարչարանքներով» սպաննած են զանոնք: Անոնք կոտորածը դադրեցուցած են այն ատեն միայն, երբ համոզուած են որ հայ տղամարդ չէ մնացած քաղաքին մէջ⁵:

Անտիոքի ամբողջ թրքութիւնը մասնակցած է հայերու կոտորածին, եւ միայն երկու ընտանիք ջանացած է օգտակար ըլլալ հայերուն, որոնցմէ մէկը Պաղտատէն գաղթած քիւրտ ընտանիք մըն էր⁶:

Անտիոքի ու շրջականերու կոտորածին մեծ եղած է թիւը մանաւանդ Սուէտիոյ գիւղերէն Անտիոք արտագնայ աշխատանքի մեկնած քրիստոնեաներուն, որոնք, ինչպէս ամէն տարի, հոն կը մեկնէին շերամարածութեան: Անոնք գրեթէ ամբողջութեամբ փճացած են Անտիոքի ջարդին⁷:

³ Նոյն, էջ 255-256 եւ 786-789, Գուշագճեան-Մատուռեան, նշ. աշխ., էջ 296-299, Թաւուզճեան, նշ. աշխ., էջ 18, Իսկէնտէրեան, նշ. աշխ., էջ 25:

⁴ Տեղեկագիր Այրիսիսնամ Յանձնաժողովի 1910 Սեպտ. 11-1912 Սեպտ. 11. Յանձնուած Տեղեկագիր Քննիչ-Պարուիրակ Պ. Ժազ Սայապալեանի, Կ. Պոլիս, տպարան Շանթ, 1912, Սայապալեանի Տեղեկագիր, էջ 19:

⁵ Թաւուզճեան, նշ. աշխ., էջ 18:

⁶ Իսկէնտէրեան, նշ. աշխ., էջ 32:

⁷ Թէրզեան, նշ. աշխ., էջ 261:

ԿՈՏՈՐԱԾԵՆ ԵՏՔ

Կոտորածին ետք, Կ. Պոլսոյ Հայոց Պատրիարքարանն ու Հալէպի Ազգային Առաջնորդարանը միասնաբար ջանք չեն խնայած այրիներուն ու որբերուն հոգատարութեան, պատսպարման, կենսամթերքի ապահովման եւ նմանօրինակ այլ դժուարութիւններու հարթման ուղղութեամբ: Կ. Պոլսոյ մէջ հիմնուած Կիլիկիոյ Այրիախնամ Յանձնաժողովի ջանքերով կարելի եղած է Անտիոքի այրիներուն գործ հայթայթելու համար գուլպայի աշխատանոցներ եւ դերձակատուն մը հաստատել: Բացուած է նաեւ առանձին փոքրիկ խանութ մը, ուր վաճառուած են աղէտեալ այրիներու աշխատանքները⁸:

Անտիոքի կոտորածին փրկուած է ընդամենը 6-10 հայ տղամարդ, որոնք աւելի ետք, 7 Օգոստոս 1915-ին, կառավարութեան կողմէ բանտ նետուած են որպէս աքսորի նախապատրաստութիւն⁹, աւելի ետք աքսորելու ու սպաննելու համար:

1909-ի Անտիոքի կոտորածին զոհուած են առնուազն 193 հայեր, որոնք իրենց ետին ձգած են 326 առաքելական եւ 14 անետարանական համայնքի որբեր¹⁰ եւ 68 այրիներ¹¹:

ՓԱՍՏԱԹՈՒՂԹԵՐԸ

Հրատարակուող փաստաթուղթերը հրատարակութեան տուած ենք նոյնութեամբ, առանց որեւէ միջամտութեան: Մեր կողմէ կատարուած յանդիմանները առած ենք անկիւնաւոր փակագիծերու մէջ []:

Փաստաթուղթերուն կցած ենք նաեւ անհրաժեշտ ծանօթագրութիւններ, ուր սակայն առանձին-առանձին չենք յիշած 1915-ին հոս յիշատակուող բնակավայրերու հայութեան վերապահուած ճակատագիրը, որովհետեւ բոլորին ալ պարագային իրավիճակը նոյնն էր՝ աքսոր, կոտորած, զինադադրին տասանորդուած վերապրողներու վերադարձ հայրենի աւան, ապա Կիլիկիոյ հայաթափումով՝ կրկին կոտորած ու վերապրողներու փախուստ հայրենի բնակավայրէն:

Ծանօթագրութիւնները չխճողելու համար, բնագրին մէջ հանդիպող հայատառ թրքերէն բառերուն թարգմանութիւնները եւս տուած ենք բառերէն անմիջապէս ետք, նոյն փակագծերուն մէջ եւ ոչ թէ ծանօթագրութիւններու ձեւով:

ԱՆՏԻՈՔ ՔԱՂԱՔԸ

Պատմական քաղաք օսմանեան Հալէպ նահանգի Անտիոք գաւառակի կեդրոնը, Հալէպի հիւսիս-արեւմուտքը, անկէ մօտ 110 քմ. հեռաւորութեան վրայ, Որոնդէս գետի ափին: Կառուցուած է Մելեկիոս առաջին Նիքադոր Կայսրին կողմէ՝ Ն. Ք.

⁸ Տեղեկագիր Այրիախնամ... էջ 41-42:

⁹ Հայերի Յեղասպանութիւնը 1915-1916. Գերմանիայի Արարքին Գործերի Նախարարութեան Քաղաքական Արխիւի Փաստաթղթերից, Վոլֆգանգ Գուստ (Հր.), գերմաներէնէ թարգմանեց եւ հրատարակութեան նախապատրաստեց՝ Ռուզան Բորիսի Յորդանեան, Երեւան, 2008, էջ 329:

¹⁰ Կիլիկիոյ Որբախնամ Կեդր. Յանձնաժողով, Տեղեկագիր 1909 Օգոստոս 7-1910 Դեկտեմբեր 31, Կ. Պոլիս, տպագրութիւն Օ. Արզուման, 1911, էջ 89, 94:

¹¹ Սայապալեան, նշ. աշխ., էջ 19:

301 թուականին: Ան կարճ ժամանակով մաս կազմած է Տիգրան Մեծի հայկական կայսրության:

Անտիոքի մէջ է որ Յիսուսի հետեւորդները առաջին անգամ ստացած են «Քրիստոնէյ» անուանումը:

Քաղաքը եղած է հելլենիստական մշակոյթի մեծագոյն կեդրոններէն մէկը, իսկ աւելի ետք՝ քրիստոնէութեան գլխաւոր օրրաններէն եւ 4-րդ դարուն հռովմէական կայսրութեան 4 պատրիարքութիւններէն մէկուն նստավայրը:

Տեղոյն հայերը ունեցած են Սր. Աստուածածին եկեղեցին: Հայ աւետարանական համայնքը եւս ունեցած է իր եկեղեցին: Հայ առաքելական ու աւետարանական համայնքները ունեցած են նաեւ իրենց առանձին վարժարանները:

Տեղոյն հայութեան թուաքանակին մասին աղբիւրներու տուած թիւերը խիստ տարբեր են եւ երբեմն՝ հակասական:

Հստ Հ. Սուքիաս Էփրիկեանի, 1905-ին քաղաքը ունեցած է 23 հազար բնակիչ, որուն մօտ 5 հազարը՝ հայեր, 4 հազարը՝ յոյներ, 300-ը հրեաներ, իսկ մնացեալները՝ թուրքեր, արաբներ ու ասորիներ¹², իսկ ըստ այլ աղբիւրի, 1909-ի կոտորածներու նախօրեակին, քաղաքը ունեցած է 800 հայ բնակիչ¹³, իսկ ըստ ուրիշի մը՝ 100 տուն՝ հայ¹⁴:

Կտորածներէն ետք, 1911-ին, հոն կային ընդամենը 41 տուն՝ 206 հայեր¹⁵:

Անտիոքի գաւառակը 1939-ին, ֆրանսեւթրքական համաձայնագրով, Ալեքսանտրէթի ամբողջ գաւառին հետ, Սուրիայէն խլուելով բռնակցուած է Թուրքիոյ:

* * *

1 –

Անտիոքի Ազգային Վարժարանի ուսուցիչ Աւետիս վարժապետ Ապագանի նամակը Սահակ Քինյ. Մոմճեանին՝ Անտիոքի կոտորածին եւ վերապրող այրիներու եւ որբերու դրութեան մասին

1909 Մայիս 5, Անտիոք

Արժանապատիւ

Տէր Սահակ քինյ. Մոմճեան¹⁶

¹² Հ. Ս. Էփրիկեան, *Պարկերազարդ Բնաշխարհիկ Բաւարան*, Ա. հատոր, Բ. տիպ, Վենետիկ-Սր. Ղազար, 1903, էջ 220:

¹³ Թէրզեան, *նշ. աշխ.*, էջ 256:

¹⁴ Իսկէնտէրեան, *նշ. աշխ.*, էջ 24:

¹⁵ Գուշագճեան-Մատուտեան, *նշ. աշխ.*, էջ 850, Մովսէս Վրդ. Ոսկերիչեանի պատրաստած վիճակագրութիւնը:

¹⁶ Ծնած է Այնթապ 1867-ին: 1888-ին աւարտած է տեղոյն Վարդանեան վարժարանը, որմէ ետք շրջան մը պաշտօնավարած է նոյն վարժարանին մէջ, ապա ստանձնած Քիլիսի «Արուսեակ» վարժարանի տնօրէնութիւնը: Եղած է Այնթապի առաջին հնչակեան բջիջի անդամ: Քահանայ ձեռնադրուած է 1900-ին: Կարճ ժամանակ քահանայագործած է Այնթապ, տարի մը Ալեքսանտրէթ, ապա երկար տարիներ՝ Քիլիս:

1909-ի Կիլիկեան կոտորածներէն ետք, Սահակ Բ. կաթողիկոսի կողմէ ատժամաբար դրկուած է Անտիոք եւ Սուլէյմոյ աղէտեալ հայ գիւղերը, ուր մնացած է քանի մը ամիս: Ցեղասպանութեան

Անշուշտ մեր գլխուն եկած աղետները եւ Տ. Արսէնի¹⁷, Տ. Արմենակին¹⁸ ցաւալի մահերն ալ լսեցիք, մեռնողները մեռան գացին, սակայն հիմա աւելի կարեւոր եւ աւելի [մտահոգութիւն] պատճառող գործը սա է որ այսչափ որբերը եւ այրիները ի՞նչ պիտի ըլլան, ինչպէ՛ս պիտի ապրին, եւ առանց էրիկի այս թուրքերով շրջապատուած հայոց թաղին մէջ ինչպէ՛ս պիտի նստին: Ըսենք թէ որբերը որբանոցները կրնան տեղաւորուիլ, սակայն մայրե՛րը, արդեօք կարելի չէ՞ որ տեղդ մի քանի այս տեղացի ընտանիքներէն հաստատուին եւ հոս ապրին¹⁹: Ուրիշ հարցում մը, տեղդ կը գտնուի 30 կամ 40 մարդ որ այս որբերէն որդեգիր ընեն իրենց: Կառապան քիլիսիցի Արթին Չափրասեանին հետ խօսեցանք, ինք յոյս յայտնեց թէ այսչափ ընտանիքներ կը գտնուին որ այս որբերը տեղաւորուին, հոս գրեթէ էրիկ մարդ չը մնաց, ազգը փճացաւ, մեր յոյսը մեռնողներուն զաւակներուն, այդ անմեղ մանուկներուն վրայ էր եւ կ'ըսէինք թէ ասոնք իրենց հօրը տեղը կը բռնեն, եւ մեր եկեղեցիին, ժողովուրդին թիւը ապագային կը լրացնեն, սակայն ցաւալի է որ մեր այս ցաւին մէջ, ուրիշ վիշտ մ'ալ աւելցաւ, ամէն կողմանէ մարդորսորդներ շրջապա-

տարիներուն, Հալէպ հասնելով, հիմնած է որբանոց-այրիանոց մը, բայց շատ չանցած վախճանած է Հալէպի մէջ, 22 Սեպտեմբեր 1915-ին (Գրիգոր Պողարեան, *Այնթապականք*», Բ. հատոր, *Մահարձան*, Պէյրութ, տպարան Ատլաս, 1974 (տիտղոսաթերթին վրայ՝ 1975), էջ 135-138, Գէորգ Ա. Սարաֆեան (աշխատասիրեց ու խմբագրեց), *Պարմիթիւն Այթէպի Հայոց*, հրատարակութիւն Ամերիկաբնակ Այնթապցիներու Միութեան, Ա. հատոր, Լոս Անճելէս, Գալիֆօրնիա, 1953, էջ 466-467):

¹⁷ Նկատի ունի Մեծի Տանն Կիլիկիոյ միաբաններէն Տէր Արսէն շուշտակ վարդապետ Յարութիւնեանը:

Ծնած է Այնթապ, 1864-ին: Աշխարհական անունով՝ Գրիգոր: Հետեւած է ծննդավայրի Ամերիկեան գոլէճի դասընթացքներուն, իսկ բարձրագոյն ուսումը ստացած է Մարաշի Աստուածաբանական ճեմարանէն: Ուսուցչական պաշտօն վարած է Այնթապի Վարդանեան եւ Աղենական կրթարաններուն մէջ: 1896-ին, Ուրֆայի մէջ քահանայ ձեռնադրուելով, մօտ 4 տարի ծառայած է Այնթապ, Էհնէշ, Ճիպլին ու Հալէպ:

1903-1904 եղած է Հալէպի առաջնորդական փոխանորդ, միաժամանակ դասաւանդած է տեղոյն Ազգային Ներսէսեան վարժարանէն ներս:

Երեցկեց մահէն ետք, 20 Յունուար 1909-ին, Սոյ Մայրավանքին մէջ, Սահակ Բ. Խապայեան Կաթողիկոսէն օծուած է շուշտակ վարդապետ ու նշանակուած՝ Անտիոքի առաջնորդական տեղապահ: Նոր պաշտօնատեղին հասնելէ շատ կարճ ժամանակ անց՝ 6/19 Ապրիլ 1909-ին, սպաննուած է եկեղեցիին մէջ, կիլիկեան կոտորածներու ընթացքին: Թուրք խուժանը, իր ու իր հետ նահատակուած երկու եկեղեցականներուն դիակները քաշկոտելով՝ պտտցուցած է Անտիոքի փողոցներուն ու շուկաներուն մէջ, հրաւիրելով ժողովուրդը որ մասնակցի կոտորածին (Թէրզեան, նշ. աշխ., էջ 255, Յուսիկ Ա. Քինյ. Սեդրակեան, Վարք Քահանայից Բերիոյ Թեմի 1824-2011, Բ. հատոր, Հալէպ, տպագրատուն Արմէն Գասպարեան, 2012, էջ 74-77):

¹⁸ Նկատի ունի Տէր Արմենակ Քինյ. Տօնաթոսեանը: Ծնած է Ալնայ Մաշկերտ գիւղը 1860-ին: Որպէս ուսուցիչ, շրջան մը պաշտօնավարած է ծննդավայրին մէջ, ապա անցած է Հալէպ: 1893-ին, Միսի մէջ քահանայ ձեռնադրուելով՝ հաստատուած է Անտիոք, ուր վարած է տեղոյն առաջնորդական փոխանորդի պաշտօնը եւ երկար տարիներ պաշտօնավարած է Ազգային վարժարանին մէջ: Եղած է Անտիոքի հնչակեան մասնաճիւղի գլխաւոր անդամներէն:

Սրախտոյխող նահատակուած է քսանամեայ որդւոյն՝ Տիգրանի հետ, Անտիոքի Սր. Աստուածածին եկեղեցոյ մէջ: Խուժանը այրելէ ետք անոր մօրուքը, խոշտանգած ու չարչարած է գինք եւ ապա միայն սպաննած (Միհրան Մինասեան, Պատմական Անտիպ Տեղեկագիր Սը Բերիոյ (Հալէպի) Թեմի Հայութեան Մասին, տեւ. «Բանբեր Հայաստանի Արխիւների», Երեւան, 2007, թիւ 1-2 (109-110), էջ 30, Թաւուզեան, նշ. աշխ., էջ 18):

¹⁹ Հաւանաբար նկատի ունի Քիլիս քաղաքը, ուր կը պաշտօնավարէր Մոմճեան քահանայ:

տած են մեզ, գայլերու պէս, յափշտակելու եւ որսալու այդ մեր սրտի հատորիկները, սնուցանելու համար զանոնք օտար կրթութեամբ, օտար լեզուով եւ օտար ոգով, այդ որսորդները լատինք եւ բողոքականք են, կարծես թէ իրենց յարմար առիթ ըլլայ այս ժամանակը որսալու համար, ի՞նչ ըսենք եւ ինչ ընենք, հայ մայրերը տգէտ են, այսպիսի բանը չեն կրնար հաշիւ ընել, ուզող ըլլալուն պէս իրենց զաւակը մէկէնիմէկ կը նետեն որո՞ւ որ գիրկը ըլլայ, ահա այս շաբաթ 40 ի չափ հայ աղջիկներ տարին մեր քովէն բողոքականները Պէյրութի որբանոցը, ատանկ տեղ մը, քաղաք մը որ, ոչ հայ լեզու կը լսէ եւ կը սորվի ոչ ազգային կրթութիւն մը կ'առնէ, ոչ հայ եկեղեցիին երեսը կը տեսնէ, արաբական կեդրոն մը է, վաղը այդ որբանոցէն ելլողը, ոգով, լեզուով, սրտով պաղ արաբ բողոքական մը ըլլալով դուրս կ'ելլէ: Գոնէ Այնթապու, Ուրֆայի պէս տեղ մը ըլլար նէ գոնէ հոն հայ լեզուն կը սորվէր եւ ազգութիւնն ալ կը ճանչնար, հիմա ալ լատինները ոգի ի ձեռին կ'աշխատին մանուկներ եւ աղջիկներ ժողովելու, գրեթէ զօրով կը ստիպեն կ'առնեն ալ տալ չուզող մայրերէն, գալ շաբաթ բողոքական միսիոնարք մանչերն ալ պիտի ժողովեն տանեն, վերջապէս հոս տղայ աղջիկ չը պիտի մնայ, մինչեւ երկու շաբաթ ամէնն ալ այս երկու յարանուանութեանց որբանոցները պիտի տեղաւորուին, այս բոլոր բաները Տ. Ներսէս²⁰ եւ Տ. Վահան²¹ հայրերուն քթին տակը եղան եւ կ'ըլլան ալ,

²⁰ Նկատի ունի Տէր Ներսէս Քինյ. Թաւուզճեանը: Ծնած է Այնթապ, 1870-ին: Ուսումը ստացած է տեղոյն Ներսէսեան, ապա՝ ֆրանսիականներու վարժարաններէն: Շրջան մը հետեւած է Կեդրոնական Թուրքիոյ գոլէճի դասընթացներուն, իսկ 1901-ին մտած է Արմաշի Դպրեմանք: 1904-ին ձեռնադրուած է քահանայ եւ երկար տարիներ պաշտօնավարած է իր ծննդավայրին մէջ:

Կիլիկեան կոտորածներու ժամանակ, Սահակ Բ. Կաթողիկոսին կողմէ գործուող տեղի աղետեալ շրջանները՝ Անտիոք եւ Սուրիա, նպաստ բաժնելու: Տարի մը ետք, կրկին մեկնած է նոյն վայրերը որպէս առաջնորդական փոխանորդ, ուր մնացած է չորս ամիս՝ մեծ ծառայութիւններ մատուցելով տեղոյն բնակչութեան:

Տեղասպանութեան տարիները անցուցած է Սուրիոյ մէջ, առաւելաբար Սալամիէ, ապա աքսորուած է Պուսէրա: Ջինաղաղարին վերադարձած է ծննդավայր ու նշանակուած տեղոյն կաթողիկոսական փոխանորդ: Յիշատակելի մասնակցութիւն ունեցած է տեղոյն հերոսամարտին:

Այնթապի հայաթափումէն ետք, ապաստանած է Հալէպ, ուր քահանայագործած է մինչեւ իր եղեռական մահը՝ 5 Յուլիս 1934, երբ զոհ գացած է եղբայրասպան գնդակի (Սարաֆեան, նշ. աշխ., էջ 469-472, Պողարեան, նշ. աշխ., էջ 563-570):

Թաւուզճեան քահանայ պատահական աշխատակցութիւն ունեցած է հայ մամուլին: 1991-ին լոյս տեսած է իր օրագրութիւններու մեծարժէք հատորը՝ Տառապանքի Օրագիր խորագրով (խմբագրեց՝ Թորոս Թորանեան, Պէյրութ, 408 էջ), որ կ'ընդգրկէ անոր 1909-1933 տարիներու գրառումները, ուր արժէքատու տուեալներ կան կիլիկեան կոտորածներուն մասին:

²¹ Նկատի ունի Այնթապի քահանաներէն՝ Վահան Քինյ. Կիլիկեանը: Ծնած է Այնթապ, 1877-ին: Նախակրթութիւնը ստացած է ծննդավայրի Ներսէսեան եւ Աղենական վարժարաններէն, զորս ատարելէ ետք 1895-ին, ուսումը շարունակած է Կեդրոնական Թուրքիոյ գոլէճին մէջ ու ատարած՝ 1899-ին: 1901-1903 հետեւած է Երուսաղէմի Ժառանգաւորաց վարժարանի դասընթացներուն, ապա վերադարձած է Այնթապ եւ 1904-ին ձեռնադրուած է քահանայ:

Կիլիկեան կոտորածներէն ետք, մեկնած է Անտիոք եւ Քեսապ՝ ջարդերէն վերապրած աղետեալները միխթարելու եւ նպաստ բաշխելու առաքելութեամբ: Առաւելաբար իր ջանքերով է որ կառուցուած են Քեսապի մանչերու Սահակեան, եւ աղջկանց Պօղոսեան վարժարանները:

1915-ին Այնթապէն աքսորուած է Դամասկոս եւ Երուսաղէմ ու վերադարձած զինաղաղարին: Կիլիկիոյ հայաթափումով անցած է Գահիրէ եւ հուսկ՝ Միացեալ Նահանգներ, ուր եւ վախճանած է 5 Մարտ 1945-ին (Սարաֆեան, նշ. աշխ., էջ 477-479, Պողարեան, նշ. աշխ., էջ 676-680):

իրենք ասոր առջեւը չեն առներ²², ահա բուն կորուստը այս է մեզ համար, ըսել է Անտիոքի հայությունը բոլորովին փճացաւ, ապագայի յոյսերնիս ալ պարապը ելաւ, ասիկա Ձեր լուրջ նկատողութեան կը յանձնեմ, աջդ համբուրելով մնամ յարգանօք Աւետիս վարժապետ Ապագան²³

Յ. Գ. Եթէ զիս հարցնէք, դէպքի օրը ես Աստուծոյ նախախնամութեամբը ազատուեցայ, որովհետեւ ես դէպքէն 1 ժամ առաջ եկեղեցիէն դուրս ելած եւ ուրիշ տեղ գացած էի, եկեղեցիին մէջ գտնուող բոլոր մարդիկ սպաննուեցան, ես դուրսը գտնուելուս համար ազատեցայ, հիմա պարապ կը պտտիմ 2 ամիսէ ի վեր: Նոյն

* * *

2 –

Վահան Քինյ. Կիլտալեանի կազմած Անտիոքի նահատակներու ընդհանուր ցուցակը՝ սպանութեան վայրի եւ սպաննողի անուններու յիշատակութեամբ

Անտիոք եւ շրջակայից մէջ մեռնողներուն²⁴

Թիւը	անունները	մահիւմ	սպաննուած վայրը	սպաննողին անունը
1	Աբրահամ Գ. Աւոյեան	19	Ան Ձահլէթ	Ճանփօլատ օղլը ²⁵ Րճեպ [Ճանփօլատի որդին՝ Րճեպ]
2	Խանըմ, Գ. Աւոյեանի կինը	40		
3	Մարտիրոս Մ. Սերիսօշեան	22	Տօրթ Այազ թաղ ²⁶ , մոմճը [մոմագործ] Ներսէսին տան մէջ	թարիզ մապըրընը պիրատերի Ֆատըր Թիյսիւլ Օսման [Ճանապարհներու հսկիչին եղբայրը՝ Ֆատըր Թիյսիւլ Օսման]

Կիլիկեան կոտորածներէն իր յուշերը գրի առած է առանձին յօդուածով՝ Կիլիկիոյ Աղէտէն Վերջ (Վերյիշումներ) խորագրով («Տաթեւ» տարեցոյց, Դ. տարի, Հալէպ, 1928, էջ 232-240):

²² Յիշեալ գոյգ քահանայ հայրերը, Սահակ Բ. Կաթողիկոսի կարգադրութեամբ եւ այնքապցի Գէորգ Ճէպէճեանի ընկերակցութեամբ, 12 Մայիս 1909-ին Այնթապէն ճամբայ ելած են դէպի Հալէպ՝ «Անտիոքի, Քէսապ եւ շրջակայից համար նիւթական նպաստ բաշխելու եւ արկածեալ ժողովուրդը միխթարելու պաշտօնով», եւ բաւական երկար ժամանակ մնացած են այդ վայրերուն մէջ (Թատուգճեան, *նշ. աշխ.*, էջ 13):

²³ Անտիոքի Ազգային Վարժարանի ուսուցիչ: Հմուտ էր եկեղեցական երգեցողութեան:

²⁴ Ցուցակը անտորագիր է: Պատրաստուած է Յունիս 1909-ին եւ գրուած է Վահան Քինյ. Կիլտալեանի ձեռագրով: Պատրաստուած է Հալէպի Ազգային Առաջնորդարանի խնդրանքով, Սահակ Բ. Կաթողիկոսի 15 Մայիս 1909 թուակիր եւ 2435/169 թուահամար Ատանայէն գրած նամակին որպէս արդիւնք:

²⁵ Օղլը, օղլու, օղլի, թրքերէն՝ որդի:

²⁶ Այսպէս կը կոչուէր Անտիոքի հայոց թաղը: Հալէպ նահանգի տարեկան *Սալնամէ*ներու (سالننامه ولايت حلب - Հալէպ Նահանգի Տարեգիրք) Անտիոքի թաղերուն յատկացուած գլուխին մէջ այս թաղը յիշուած է որպէս «Տէօրթ Այազ Արմանի» («Հայկական Տէօրթ Այազ») թաղ: Հոն յիշուած են նաեւ նոյնանուն երկու այլ թաղեր՝ «Տէօրթ Այազ Մեծ» եւ «Տէօրթ Այազ Փոքր» անուններով:

4	Կարապետ Պերպերեան	54	Սօֆուլու թաղ ²⁷	Շահին օղլը Համիտ [Շահինի որդին՝ Համիտ]
5	Մկրտիչ Կ. Պերպերեան	28	Եկեղեցույ մեջ	Շապան Գեմիլ օղլը Քետր [Շապան Գեմիլի որդին՝ Քետր]
6	Մանուկ Կ. Պերպերեան	25	Սօֆուլու թաղ	Շահին օղլը Համիտ [Շահինի որդին՝ Համիտ]
7	Աննա Կ. Պերպերեան	80	Սօֆուլու թաղ	Շահին օղլը Համիտ [Շահինի որդին՝ Համիտ]
8	Կարապետ Քիւչիկեան	40	գոյումճը Մարգարըն էվինտ [ոսկերիչ Մարգարին տան մեջ]	
9	Մարտիրոս Կիրակոսեան ²⁸	60	Տօրթ Այազ թաղ	Ալիկօ
10	Նազարէթ Մ. Աբրահամեան	38	Էօմէր աղա մահալլէսինտ Ապտիւրահման էվինտ [Էօմէր աղա թաղամասը, Ապտիւրահմանի տան մեջ]	Քիլիսլի ֆէլլահ ²⁹ խօճասը Ապտիւլ Քատիր [քիլիսլի ֆէլլահներու [արաբ գիտացիներու] ուսուցիչը՝ Ապտիւլ Քատիր]
11	Մահմետի Գեորգ Մ. Աբրահամեան	64	Էօմէր աղա մահալլէսինտ [Էօմէր աղա թաղամասը]	Քիլիսլի ֆէլլահ խօճասը Ապտիւլ Քատիր [քիլիսլի ֆէլլահներու [արաբ գիտացիներու] ուսուցիչը՝ Ապտիւլ Քատիր]

²⁷ Որպէս Աստիոքի թաղերէն մէկը, յիշուած է Հալէպ նահանգի Սալխամէներուն մէջ՝ «Սօֆիլար Իսլամ» ձեռով:

²⁸ Աստիոքի ծանօթ ազգայիններէն, որ երկար տարիներ անդամակցած է տեղւոյն «Մէճլիսը իտարէ»ին՝ Վարչական ժողովին:

6 Ապրիլ 1909-ին, Ատանայի հայոց կոտորածին լուրերը Աստիոք հասնելէ ետք Կիրակոսեան դիմած է կառավարչատուն եւ խնդրած է որ հաւանական կոտորածին առաջըր առնուի, բայց գաւառակապետի տուած ապահովութեան խոստումներուն վրայ, եւ անոր իսկ առաջարկով, գացած է հայոց թաղը՝ Տօրթ Այազ, որպէսզի ապահովցնէ տեղւոյն ժողովուրդը, բայց հոն յարձակումի ենթարկուելով՝ սպաննուած է թուրք խուժանին կողմէ: Աստիոքի գաւառակէպետը եւս գացած էր տեղւոյն հայոց առաջնորդարան՝ հայերը հանդարտեցնելու. հոն գտնուած միջոցին, թուրք խուժանը պաշարած է շէնքը եւ անոր մեկնումէն ետք յարձակած եւ սպաննած է հոն գտնուող երեք եկեղեցականներն ու Մարտիրոս Կիրակոսեանը (Թէրզեան, *նշ. աշխ.*, էջ 255, Գուշագճեան-Մատուռեան, *նշ. աշխ.*, էջ 561):

Կոտորածի օրերուն Աստիոք գտնուած Զորա Իսկէնտէրեան իր յուշերուն մէջ պատմած է, թէ ինչպէս դէպքերու սկզբնաւորութեան, իր հայրը նամակով դիմած է Մարտիրոս Կիրակոսեանին եւ այլոց, որ Աստիոքէն հեռանալով ապաստանին իր մօտ, Մուսա Լեռ, գէթ մինչեւ կացութեան յստականալը, եւ թէ ինչպէս անոնք մերժած են առաջարկը՝ «առարկելով որ 6000 տնուոր քաղաքի մը մէջ 100 տուն հաշուող հայերուն մարդ ծուռ աչքով չի նայիր. անոնք կ'ամչնան հայոց վնասելէ»: Իսկէնտէրեան յիշած է նաեւ, որ Մարտիրոս Կիրակոսեան սպաննուած է «ժամանակին իր գարշապարը լիզող աւագակապետ Ալիգոյի կողմէ»: Ըստ անոր, Կիրակոսեան երբ քաղաքի կառավարիչին պահանջով տեղւոյն հայերը ապահովեցնելու համար հայկական թաղ կ'երթայ, թաղի մուտքին յարձակման կ'ենթարկուի ու կը սպաննուի (Իսկէնտէրեան, *նշ. աշխ.*, էջ 24-26):

²⁹ Ալեւի արաբ երկրագործ դասակարգին տրուած ընդհանուր անուանումը: Ատանայի մէջ անոնք բնակած են առաւելաբար քաղաքի շրջակայքն ու մօտակայ պարտէզները:

12	Միքայել Գ. Մ. Աբրահամեան	22	Տօրթ Այագ թաղ	Ֆաիլ խմբինտ ֆելլահ [Ֆաիլ անունով ֆելլահ-արաբ գիւղացի]
13	Յակոբ Գ. Մ. Աբրահամեան	13	Տօրթ Այագ թաղ	Ֆաիլ խմբինտ ֆելլահ [Ֆաիլ անունով ֆելլահ -արաբ գիւղացի]
14	Մահտեսի Կարապետ Գազանճեան			
15	Յովհաննէս Կիրակոսեան	50	Նարլըճա ³⁰ քոյինտ [Նարլըճա գիւղին մէջ]	Գատիր աղա վէ [եւ] Ապտիւլ ճէլի
16	Նաում	55	Ատանատա [Ատանայի մէջ]	
17	Գեորգ Գազանճը Կարապետեան	35	Տօրթ Այագտա [Տօրթ Այագի մէջ]	Նաճար [ատաղձագործ] Ահմետ, Հալազլընըն օղլը Ալի [Հալազլի որդին՝ Ալի], Ալի չավուշըն օղլը Ֆայիլ [Ալի չավուշի (ենթասպայի) որդին Ֆայիլ]
18	Մահտեսի Ներսէս Ղապարեան	45	Տօրթ Այագտա [Տօրթ Այագի մէջ]	քիւրտ վապթիյէ [քիւրտ սպայ]
19	Ղազար Ն. Ղապարեան	29	խարապա արասընտա [աւերակներուն միջեւ]	Հալազլընըն օղլը Քեապիմ ³¹ [Հալազլի որդին Քեապիմ]
20	Վանըս Ասլըսեան	35	Տօրթ Այագտա [Տօրթ Այագի մէջ]	Տէլի Սաիտ ³² [խենթ Սայիտ]
21	Գեորգ Ա. Աւոյեան	50	Ժամ գուրպինտ [եկեղեցւոյ դարձուածքին]	
22	Ասատուր Գօճապաշեան	65	Ժամտա [եկեղեցւոյ մէջ]	
23	Յակոբ Գօճապաշեան	35	Տօրթ Այագտա [Տօրթ Այագի մէջ]	
24	Կարապետ Պերպեր [սափրիչ]	25	Տէմիր Գափուտա ³³ [Տէմիր Գափույի մէջ]	Գարիլիէ [գարիեցի] ³⁴ հաճի Ալի
25	Մովսէս Ա. Աւոյեան	36	խարապա արասընտա [աւերակներուն միջեւ]	
26	Ղալիթ Պետրոսեան	24	Տէմիր Գափուտա [Տէմիր Գափույի մէջ]	

³⁰ Անտիոքի Քուսէյր գաւառակի գիւղերէն, ըստ Հալէպ նահանգի Սալնամլներուն:

³¹ Թէրզեան եւս, Քեսապի ու Անտիոքի ջարդարարներու շարքին յիշած է Քեազիմ աղայի մը անունը (նշ. աշխ., էջ 795):

³² Այլ տեղ յիշուած է «Տօրթ Աեագ մահալլէսինտէն ֆելլահ քիւնէֆէճի տէլի Սաիտ [[Անտիոքի] Տօրթ Այագ թաղէն՝ քիւնէֆէ (անուշեղէնի տեսակ մը) պատրաստող՝ գիւղացի խենթ Սայիտ]» ձեւով: Ան մեղսակից է նաեւ բազմաթիւ այլ սպաննութիւններու: Աւելի վար, 25 Դեկտեմբեր 1910-ին Անտիոքէն յղուած նամակին մէջ պիտի տեսնենք, որ յիշեալը ձերբակալուել է 101 տարուան բանտարկութեան դատապարտուելէ կարճ ժամանակ անց՝ ազատ արձակուած է բանտէն:

³³ Տէմիր Գափու՝ լեռնանցք Կիլիկիոյ մէջ, պատմականօրէն ծանօթ Ասորական դոռոց, որ կը գտնուի Ամանոսեան լեռնաշղթային վրայ, Անտիոքէն հիւսիս, Ալեքսանտրէթէն 12 քմ. հարաւ-արեւելք: Ունի մօտ 13 քմ. երկարութիւն:

³⁴ Գարիլէ՝ Անտիոքի Հարպիէ գաւառակի գիւղերէն, ըստ Հալէպ նահանգի Սալնամլներուն: Գտնուած է Որոնդէսի հովիտին վրայ, գետէն արեւելք, Անտիոքէն 8 քմ. հարաւ:

27	Սարգիս Ա. Առյեան	26	Ժամտա [եկեղեցույ մեջ]	
28	Յակոբ Յ. Գույումճեան	30	սերայտա պօղովմը [կառավար չատան մեջ խեղդուած]	պօնճուգլը վապօիլ ³⁵ [պօնճուգի սպա], ֆելլահ Ակիլ
29	Քիրտ Չաքուր	55		
30	Սկրտիչ տօքմէնի [ծովագործ] հաչատուրեան	25	Ժամտա [եկեղեցույ մեջ]	
31	Յակոբ-Արթին տօքմէնի [ծովագործ] հաչատուրեան	23	Ժամտա [եկեղեցույ մեջ]	
32	Մովսէս Գըլըճճը Մանուկեան	50		
33	Եօղուն օլուգլը Մանուկ [Եօղուն օլուգի ³⁶ Մանուկ]	50	խարապա արասընտա [աւերակներուն մեջ]	ֆելլահ
34	Այնթապլը Յովհաննէս		Տօրթ Այագտա [Տօրթ Այագի մեջ]	Ալիկօ վէ հալէպի Դամտօնըն օլլու [Ալիկօ եւ հալէպի Դամտոյի որդին]
35	Ճիրճի Սեյրէկեան	38	Տօրթ Այագտա [Տօրթ Այագի մեջ]	Կենճօնըն օլլու Մաճար Իպէթ [Կենճոյի որդին՝ ատաղծագործ Իպէթ], հալէպի Դամտօնըն օլլու [հալէպի Դամտոյի որդին], Եօղանճընըն օլլու Դավրան ³⁷ [վերմակագործի որդին Դավրան]
36	Մանուկ Դապէշեան	52	Տօրթ Այագտա [Տօրթ Այագի մեջ]	Թիյսիլ օսման, ճան Փոլատ Եահեա վէ [եւ] Ռէճեպ
37	Գրիգոր Դապէշեան	32	Սօֆալար թաղ	Մալբանտ Սալման, Մըսթաֆանըն օլլը տէլի հալիլ [Մըսթաֆայի որդին՝ խենթ հալիլ]
38	Մինաս Պասմաճեան	20	Սօֆալար թաղ	Կենճօնըն օլլու Իպէթ [Կենճոյի որդին՝ Իպէթ], Դաճի Եուսուֆըն օլլու [Դաճի Եուսուֆի որդին]

³⁵ Թաւուգճեան քահանայ 9 Յունիս 1909-ի իր օրագրութեան մէջ յիշած է այս մարդը ու ըսած է, թէ այդ օր Պատերազմական Ատեանին տեղեկագիր մը յղած են՝ «Պօնճուգլու Զապթիյէի եւ ուրիշ շատ մը տաճիկներուն քով թալանուած գոյքեր գտնուելուն լուր տալով եւ անոնց տէրերուն վերադարձուիլը պահանջելով» (Թաւուգճեան, նշ. աշխ., էջ 27):

³⁶ Եօղուն Օլուգ՝ Մուսա Լեքան գիւղերէն, անոր հարաւային լանջերուն, Սվէտիայէն 10 քմ. հիւսիս:

Հայ երեք յարանաւանութիւնները գիտին մէջ ունեցած են իրենց եկեղեցիներն ու դպրոցները: 1909-ին Եօղուն Օլուգի մէջ ջարդ չէ պատահած, բայց շրջակայ գիւղերը աշխատանքի մեկնած 49 եօղունօլուգիներ սպաննուած են եւ 2 ուրիշներ համարուած են կորած: Գիւղէն 31 ընտանիք թալանուած եւ 25 կիներ այրիացած են (Թաւուգճեան, նշ. աշխ., էջ 22):

Առաջին աշխարհամարտի նախօրեակին, գիւղը ունեցած է շուրջ 255 հայ տուն 1233 բնակիչով, որոնցմէ 1176 հոգի 1915-ի Մուսա Լեքան ինքնապաշտպանութեան ժամանակ բարձրացած են լեռ ու փրկուած կոտորածէ (Գուշագճեան-Մատուեան, նշ. աշխ., էջ 88):

Եօղուն Օլուգը եւս 1939-ին, Ալեքսանտրէթի շրջանի Թուրքիոյ բռնակցումով, Մուրիայէն խլուելով կցուած է Թուրքիոյ:

³⁷ Աւելի վար, 25 Դեկտեմբեր 1910 թուակիր նամակին մէջ պիտի տեսնենք, որ յիշեալը ձերբակալուելէ ետք փախած է հիւանդանոցէն եւ զինք «ոչ փնտռող կայ ոչ խնդրող»:

39	Յովհաննես Տեր Աբրահամեան	35	Գրորգ Խանտա [Գրորգ Խանի մեջ]	
40	Կարապետ Տեր Աբրահամեան	32	Ժամտա [Եկեղեցւոյ մեջ]	Չէքի խոճա, Ալի չավուշ [Ենթասպայ], Հասան
41	Սարգիս Գ. Խանճեան	23	Մա'շուգեւտ ³⁸ [Մա'շուգեի մեջ]	Թեննիմին ուշագլարը [Թեննիմի պաւակները]
42	Եօղուն օլուզը Յովհաննես Մաթոսեան	35	Պետեվիտ ³⁹ [Պետեվիտի մեջ]	Նուրի աղա
43	Եագուպիլի ⁴⁰ [Եագուպիլեցի] Աւետիս	20	Մա'շուգեւտ [Մա'շուգեի մեջ]	
44	Յովհաննես Մ. Պասնաճեան	50		
45	Քեսապը Պօղոս	35	Պետեվիտ [Պետեվիտի մեջ]	
46	Իսա Գունտագճեան	40	Տօրթ Այագտա [Տօրթ Այագի մեջ]	Պերպեր Խուրշիտին օղլու Պեհան [սափրիչ Խուրշիտի որդին՝ Պեհան], ճան Փօլատըն իքի օղլու [ճան Փօլատի երկու որդիները]
47	Ալեքսան Գունտագճեան	19	Տօրթ Այագտա [Տօրթ Այագի մեջ]	Պերպեր Խուրշիտին օղլու Պեհան [սափրիչ Խուրշիտի որդին՝ Պեհան], ճան Փօլատըն իքի օղլու [ճան Փօլատի երկու որդիները]
48	Դաւիթ Չղպըզճեան	37	Ժամ գուրպինտ [Եկեղեցւոյ դարձուածքին]	Գուսեյր Մուրեւի, չըպըզճը եօմեր [ծխափող վաճառող եօմեր], Հաճի Ապսօ
49	Լեւոն Դաւիթեան	26	Տօրթ Այագտա [Տօրթ Այագի մեջ]	Համետտօշին օղլու [Համետտօշի որդին]
50	Լուսֆի Դաւիթեան	20	Տեմիր Գափուտա [Տեմիր Գափուի մեջ]	
51	Սարգիս Մոնճեան	39	Ժամ գուրպինտ [Եկեղեցւոյ դարձուածքին]	Ալի չավուշ [Ենթասպայ Ալի], Տէլի Սաիտ [Խենթ Սայիտ], Ֆաիլ
52	Պետրոս Պօղոսեան	39	քեփրիւ պաշընտա [Կամուրջի գլխուն]	թեքքենին խըտմեքճիսի Խեթֆ [աղօթատեղիի ծառան՝ Խեթֆ], Չէթիկին օղլու [Չէթիկի որդին]
53	Աւետիս Քիչիւկճիկեան	40	Ժամ գուրպինտ [Եկեղեցւոյ դարձուածքին]	հալէպի Հանտօնըն օղլու [հալէպցի Հանտոյի որդին], քենեքճի Ֆատըլ [թիթեղագործ Ֆատըլ]
54	Մահմետի Փանօ Պարմագըրպեան	70	Տօրթ Այագտա [Տօրթ Այագի մեջ]	գասսապ Ալի չավուշ [մսավաճառ ենթասպայ Ալի]

³⁸ Մա'շուգե կամ Մա'շուգլու՝ թրքաբնակ գիւղ Ռոնդէսի հովիտին մէջ, գետի ձախ ափին, Անտիոքէն 6 քլմ. հիւսիս:

³⁹ Պետեվի՝ Անտիոքի Հարպիէ գաւառակի գիւղերէն, ըստ Հալէպ նահանգի Մայնամշներուն:

⁴⁰ Եագուպիլ՝ հայաբնակ գիւղ օսմանեան Սուրիոյ Հալէպ նահանգի Հալէպ գաւառի Ճըսըր Շուդուր գաւառակին մէջ, Ճըսըր Շուդուր արանէն 17 քլմ. հիւսիս:

Ունեցած է Սր. Թորոս շատ հին եկեղեցին եւ Սր. Աննա (Սր. Գեորգ) եկեղեցի-ովստատեղին:

Ըստ Մովսէս Վրդ. Ոսկերիչեանի կազմած մարդահամարին, գիւղը 1911-ին ունեցած է 152 տուն հայ՝ 778 անձ (Յակոբ Չոլաքեան, Անտիոքի Մերձակայ Ռուճի Հովիտի Հայերը, Անթիլիաս, 2006, էջ 104-105):

Գիւղի հայութեան մէկ կարեւոր մասը 19-րդ դարու երկրորդ կիսուն յարած է լատինականութեան: Զոյգ համայնքներն ալ ունեցած են իրենց դպրոցները: Ան որպէս հայաբնակ գիւղ՝ ցարդ կը պահէ իր գոյութիւնը:

55	Մահտեսի Սարգիս Պարմագուրյան	35	Տոթթ Այագտա [Տոթթ Այագի մեջ]	Տիպալի Խելեֆ
56	Կարապետ Քիւլիկճիկեան	35	Ժամ գուրպինտ [եկեցեցույ դարձումը]	սալգինի [սալգինցի] ⁴¹ Մըսթաֆա, Շեհատ Սենկեր
57	Մուսա ճանսըլեան	50	Գըրըզ Խանտա [Գըրըզ Խանի մեջ]	
58	Ժամկոչ Խաճի Յակոբ Ունճը Մանուկեան	60	Ժամտա եագմըշար [եկեցեցույ մեջ այրած են] ⁴²	
59	Ժամկոչ օղլու Նշան [Ժամկոչի որդին՝ Նշան]	35	Պետեկիտ [Պետեկիտի մեջ]	Ալի Պապանըն օղլը Նուրի [Ալի Պապայի որդին՝ Նուրի]
60	Յարութին Սըրըզեան	65	Չիվետ Փաշա մասմանասընտա [Չիվետ փաշայի օճառի գործարանին մեջ]	Հաճի Մապլունըն օղլու [Հաճի Մապլունի որդին]
61	Պօղոս Յ. Սըրըզեան	54	Չիվետ Փաշա մասմանասընտա [Չիվետ փաշայի օճառի գործարանին մեջ]	Ասֆուրըն օղլու Քելեճի [Ասֆուրի որդին՝ Քելեճի]
62	Եօղուն օլուզը [Եօղուն օլուզցի] Մուսա Սողոմոնեան	28	Չիվետ Փաշա մասմանասընտա [Չիվետ փաշայի օճառի գործարանին մեջ]	Ասֆուրըն օղլու Քելեճի [Ասֆուրի որդին՝ Քելեճի]
63	Մարթա Ղարիպ Կարապետեան		Չիվետ Փաշա պաղչեսինտ [Չիվետ փաշայի պարտեկին մեջ]	
64	Պետրոս Մաթոսեան	22	Պետեկիտ [Պետեկիտի մեջ]	Հաճի Նուրի
65	Յովհաննես Մաթոսեան	20	Պետեկիտ [Պետեկիտի մեջ]	Հաճի Նուրի
66	Պետրոս Դ. Մուսաեան	35	Պետեկիտ [Պետեկիտի մեջ]	Հաճի Նուրի
67	Սարգիս Դ. Մուսաեան	32	Թօրըսլըտա ⁴³ [Թօրըսլըի մեջ]	Հաճի Րադըպըն օղլու [Հաճի Րադըպի որդին]
68	Լեւոն Փախրաճեան	35	Տոթթ Այագ	

⁴¹ Սալգին՝ պատմական քաղաք Սուրիոյ հիւսիս-արեւմուտքը, Հարէմ գաւառին մէջ, Հարէմ քաղաքէն 11 եւ Հալէպէն 80 քմ. հարաւ-արեւմուտք, Ռոնդէս գետի ափին: Ծաղկուն եղած է հռովմէացիներու եւ բիզանդացիներու շրջանին: Շրջապատուած է ձիթենիի անհամար ծառերով (المعجم الجغرافي للقطر العربي السوري - Սուրիական Արաբական Հանրապետութեան Աշխարհագրական Բառարան, արաբերէն լեզուով, հրատարակութիւն Ջիսուրական Ուսումնասիրութիւններու կեդրոնի, Դամասկոս, Գ., 1992, էջ 645-646): 19-րդ դարավերջին ու 20-րդ դարասկզբին ունեցած է հայկական փոքրաթիւ գաղթօճախ:

⁴² Թաւուզճեան Քինյ. եւս կը հաստատէ, որ ժամկոչը սպաննելէ ետք՝ այրած են անոր մարմինը (Թաւուզճեան, *նշ. աշխ.*, էջ 26):

⁴³ Թորոսլը, Թորոսիք կամ Թորոսեանք՝ գիտ՝ Մարաշ անկախ գաւառի Ջէթուն գաւառակին մէջ, Արեգին գիւղին մօտակայքը (Թ. Խ. Յակոբեան, Ստեփան Տ. Մելիք-Բալաշեան, Յ. Խ. Բարսեղեան, *Հայաստանի եւ Յարակից Շրջանների Տղանունների Բառարան*, Երեւանի Պետական Համալսարանի հրատարակչութիւն, Բ. հատոր, Երեւան, 1988, էջ 478):

69	Պողոս Պասմաճեան	57	Տօրթ Այագ	Քելքօնըն ուշագլարը [Քելքօնի պաւակները], Իզլէթ
70	Մահտեսի Պողոս Մերմերեան	45	Տօրթ Այագ	Ալի չավուշ [Ենթասպայ Ալի]
71	Ժամկոչ օղլու Պետիր [Ժամկոչի որդին՝ Պետիր]	60	Տօրթ Այագ	
72	Միքայէլ Սասունցի	28	Կիլլի պաղչետ [վարդերու պարտեպին մէջ]	Ֆէլլահ [գիւղացի] Գասապ Ալի, Ապու Սըռնի
73	Մահտեսի Սարգիս Տօքմեճեան	40	Տօրթ Այագտա [Տօրթ Այագի մէջ]	Գաշըզընըն օղլու Տուրմուշ [ղգալագործի որդին՝ Տուրմուշ], հալվաճը Սաիտին օղլու Արապ Պետտան [իրուշավաճառ Սայիտի որդին՝ Արապ Պետտան], միթէվէլի [կտակակատար-խնամակալ] Իսա էֆենտի
74	Մովսէս Ս. Տօքմեճեան	15	Տօրթ Այագտա [Տօրթ Այագի մէջ]	Գաշըզընըն օղլու Տուրմուշ [ղգալագործի որդին՝ Տուրմուշ], հալվաճը Սաիտին օղլու Արապ Պետտան [իրուշավաճառ Սայիտի որդին՝ Արապ Պետտան], միթէվէլի Իսա էֆենտի
75	Պողոս Խաչոյեան	40	Տօրթ Այագտա [Տօրթ Այագի մէջ]	
76	Խաչատուր Պ. Խաչոյեան	17	Տօրթ Այագտա [Տօրթ Այագի մէջ]	
77	Մարտիրոս Թիթիմնճի Աւետիսեան	40	Տօրթ Այագտա [Տօրթ Այագի մէջ]	Ալի չավուշ [Ենթասպայ Ալի], տէլի Սաիտ [խենթ Սայիտ], ճան Փօլատ Եահիթ, Քէլլէճիմնի օղլու [Քէլլէճիմնի որդին]
78	Մարիամ Թիթիմնճի Աւետիսեան	3	թփէլէմէրէք Եօլտի [ոտնահարուելով մեռալ]	
79	Սարգիս Յակոբ Քիչիկեան	23	Սօֆուլար մահալլէսիմ[տա] [Սօֆուլար թաղին մէջ]	Հաճի Ալի սիմսար օղլը Տըրվիշ, Ահմետին օղլը Խօճա
80	Մահտեսի Մելքոն Յովհաննէս Չափարեան	45	Ժամտա [Եկեղեցւոյ մէջ]	Քէօր [կոյր] Չէքրիյէ, Տիփանին օղլու Սելիմ վէ գայնը [Տիփանի որդին՝ Սելիմ եւ տագրը]
81	Մովսէս Մ. Եուսուֆեան	35	Տօրթ Այագտա [Տօրթ Այագի մէջ]	Թօփրագընըն օղլը Էմին [հողագործի որդին Էմին], Ղեստի խօճանըն օղլու Չէքի վէ ճըմէլի Շապան [ղեստցի ուսուցչի որդին՝ Չէքի եւ ճըմէլի Շապան]
82	Արմենակ Սասունլը [Արմենակ սասունցի]	33	խարապա արասընտա [աւերակներուն միջեւ]	Հաճի Ավնի
83	Հաճի Չաքուր	40	Ժամ գուրպիմտ [Եկեղեցւոյ դարձուածքին]	Չէքի Խոճա
84	Յովհաննէս Խանճեան	36	Տօրթ Այագտա [Տօրթ Այագի մէջ]	Հաճի Հիւսէյն գօնտուրաճը [կօշկակար]
85	Հաճի Արթին Պէլլէլի	70	Սուլթա	
86	Աստուր Գոյումճը Աբոյեան	50	Ժամ գուրպիմտ [Եկեղեցւոյ դարձուածքին]	

87	Մովսես Պերպեր Գեոեան	28	Գուրիյետ ⁴⁴ [Գուրիլի մեջ]	Փարմագըզ Դաճի Մուհամետ
88	Ասատուր Գեոեան	19	Նարլըճա եօլընտա [Նարլըճայի ճանապարհին]	մա'շուգելի ֆելլահ Թեննինին ուշագլարը [մա'շուգեցի ֆելլահ Թեննինին որդիները]
89	Եագուպ Դերկել Օղլը [Դերկելի որդի՝ (Դերկելեան) Եագուպ- Յակոբ] ⁴⁵	50	Նարլըճա եօլընտա [Նարլըճայի ճանապարհին]	
90	Քուչիկեան Գեորգ	55	Պետելիտ [Պետելիլի մեջ]	Նուրի աղա
91	Յարութին Դալիթեան	40	Նարլըճա	Չուլաղըն օղլը Մուհամմետ [Չուլաղի որդին՝ Մուհամմետ]
92	Ճուհար Դայրապետին գըզը [Ճուհար դուստր՝ Դայրապետի]	20	Նարլըճա	Չուլաղըն օղլը Մուհամմետ [Չուլաղի որդին՝ Մուհամմետ]
93	Յովհաննես	2 այլըզ [ամսա- կան]	Նարլըճա	Չուլաղըն օղլը Մուհամմետ [Չուլաղի որդին՝ Մուհամմետ]
94	Սիմա	65	Նարլըճա	Չուլաղըն օղլը Մուհամմետ [Չուլաղի որդին՝ Մուհամմետ]
95	Վանըս (չօլագ)	25	Նարլըճա	Չուլաղըն օղլը Մուհամմետ [Չուլաղի որդին՝ Մուհամմետ]
96	Յակոբ Դաշիշեան	55	Նարլըճա	Սեր օղլան օղլը Սեյօ
97	Քեսապը Պետիր	55	Նարլըճա	Նասիպին գարընտաղը [Նասիպին եղբորորդին]
98	Շամօ (որդին)	25	Նարլըճա	Ատիլենին օղլը [որդին] Խելիլ
99	Քեսապը [քեսապցի] Ճիրճիեան Շամօ	20	Քիստճիկտ ⁴⁶ [Քիստճիկի մեջ]	Դաճի Ապտօ
100	Քեսապը Պաղտասար օղլը Սերգօ [քեսապցի Պաղտասարի որդի՝ Սերգօ]	50	Նարլըճա	Խալիտ աղա
101	Քեսապը Պետիրին օղլը Դանես [քեսապցի Պետիրի որդի՝ Դանես (Յովհաննես)]	20	Նարլըճա	Խալիտ աղա վէ [եւ] Նասիֆ
102	Վանես Կիրակոսեան	50	Նարլըճա	Գատիր աղա վէ գարընը [Գատիր աղան եւ կինը], Ապտի Ճելիլ, շեյխ

⁴⁴ Գուրիլ: Հաւանաբար վերեւ յիշատակուած Աստիոքի Հարպիէ գաւառակին Գարիէ գիւղն է:

Թաւուզճեան քահանայ, 24 Մայիս 1909 թուականի իր օրագրութեան մէջ նշած է, թէ այդ օր մինչեւ կէսօր զրուցած է այդ գիւղի բնակիչ ընտանիքի մը անդամներուն հետ, որոնք դէպքին կրօնափոխ եղած էին. ապա անցնուցած է, թէ «քաջալերելով ազատեցինք զիրենք» (նշ. աշխ., էջ 21):

⁴⁵ Թաւուզճեան քահանայ 6 Օգոստոս 1910 թուականի իր օրագրութեան մէջ յիշեալ անձի դստեր մասին ձգած է այսպիսի յիշատակութիւն. «...Նաեւ պսակեցի զէյթունցի Տէր Մովսէսեան Եզեկիէլը խըղըրպէկէն Հէրկէլ Եագուպի աղջկան՝ Գոհարի հետ, որուն հայրը Նարլըճայի մէջ ջարդուած եւ մայրն ալ բնական մահով մեռած ըլլալուն, իր այրի քրոջ հետ բոլորովին անօգնական մնացած էին: Ասոնց պիտի տամ եօթը ոսկի եւ այրի քոյրն ալ իրենց հետ միասին պիտի դրկեն Ջէյթուն, 8 ոսկի դրամօժիտով» (Թաւուզճեան, նշ. աշխ., էջ 42):

⁴⁶ Քիստճիկ՝ Մուսա Լեւրան մօտակայ թրքաբնակ գիւղ, որուն փոքրաթիւ մուսալեոցի հայ բնակ- իջները գոհ գացին 1909-ի կոտորածներուն (Գուլազճեան-Մատուռեան, նշ. աշխ., էջ 300):

103	Եօղուն օլուգլու Սարգիս [Եօղուն օլուգցի Սարգիս]	50	Տօրթ Այագ	
104	Կարապետ Գըլըճճեան	65	Տօրթ Այագ	Պերպեր Խալիտին եիկենը Պեհտան [սափրիչ Խալիտի քրոջ որդին՝ Պեհտան]
105	Մահտեսի Աբրահամ Գըլըճճեան	33	Ժամ գուրպինտ [եկեղեցւոյ դարձուածքին]	պիր Վապթիէ [սպայ մը]
106	Յարութին Հապէշեան	48	Ժամ գուրպինտ [եկեղեցւոյ դարձուածքին]	ճաճար Իվլէթ, գոնտուրաճը Հաճի Հիւսէյն, պերպեր Հաճի Ալի [ատաղճագործ Իվլէթ, կօշկակար Հաճի Հիւսէյն, սափրիչ Հաճի Ալի]
107	Պօղոս Գըլըճճեան	60	Ժամ գուրպինտ [եկեղեցւոյ դարձուածքին]	ճաճար Իվլէթ, գոնտուրաճը Հաճի Հիւսէյն, պերպեր Հաճի Ալի [իւշէր] [ատաղճագործ Իվլէթ, կօշկակար Հաճի Հիւսէյն, սափրիչ Հաճի Ալի (երեքով)]
108	Խաթուն Քէօր Սարգիսեան	40	Տօրթ Այագ	քէօր տուտունըն կիվէկիսի Ահմետ վէ Հիւսէյն [կոյր հօրաքրոջ փեսան՝ Ահմետ եւ Հիւսէյն]
109	Գաբրիէլ Աբիկեան	18	Ժամտա [եկեղեցւոյ մէջ]	Ալի չավուշըն օղլը Քամէլ, տէլի Սահտ [Ալի չավուշի (ենթասպայի) որդին՝ Քամէլ, խենթ Սայիտ]
110	Միսակ Թասլագեան	19	Ժամտա [եկեղեցւոյ մէջ]	Ալի չավուշըն օղլը Քամէլ [Ալի չավուշի (ենթասպայի) որդին՝ Քամէլ]
111	Աննա Հապէշեան	55	Օսմանիէ մահալլէսինտ ⁴⁷ [Օսմանիէ թաղին մէջ]	
112	Վիգօր	13	Օսմանիէ մահալլէսինտ [Օսմանիէ թաղին մէջ]	
113	Մահտեսի Աբրահամ Գունտագճեան	48	Ժամտա [եկեղեցւոյ մէջ]	
114	Կարապետ Գունտագճեան	15	Ժամտա [եկեղեցւոյ մէջ]	
115	Սերօբ Էֆ. Գըլըճճեան	40	Ժամ գուրպինտ [եկեղեցւոյ դարձուածքին]	
116	Գեորգ Գըլըճճեան	22	Տօրթ Այագտա [Տօրթ Այագի մէջ]	քէլ [ճաղատ] Եուսուֆ
117	Մահտեսի Սարգիս Աբգարեան	55	Տօրթ Այագտա [Տօրթ Այագի մէջ]	
118	Մահտեսի Չաքար Պասմաճեան	48	Տօրթ Այագտա [Տօրթ Այագի մէջ]	ճալպանտ Գարա Չէքի
119	Աւետիս Պասմաճեան	20	Տօրթ Այագտա [Տօրթ Այագի մէջ]	Հալէպի Համտօնըն օղլու [հալէպցի Համտոյի որդին]
120	Յարութին Յովհաննէս Գալանճեան	40	Ժամտա [եկեղեցւոյ մէջ]	Ալիքօ, Հավրան չավուշ [ենթասպայ Հավրան], Եօղլանճընըն օղլու [վերմակագործին տղան]
121	Աննա Յովհաննէս Գալանճեան	37	Ժամտա [եկեղեցւոյ մէջ]	

⁴⁷ Օսմանիէ՝ Անտիօքի թաղերէն։ Յիշուած է Հալէպ Նահանգի տարեկան Սալնամիներու Անտիօքի թաղերու ցուցակին մէջ։

122	Անտիս Մ. Պետիր Պասանճեան	27	Տօրթ Այագտա [Տօրթ Այագի մեջ]	
123	Գեորգ Անթիքեան	40	Կիլլի պաղչտ [վարդերու պարտեկին մեջ]	սարը քէ Գատիր [շէկ ճաղատ Գատիր]
124	Սարգիս Նալբանտեան	55	Ատանատա [Ատանայի մեջ]	
125	Աբգար Ս. Նալբանտեան	17	Մ'աշուգտ [Մաշուգի մեջ]	
126	Առաքել Տեր Ղապարեան		Ա'վլենտ ⁴⁸ [Ա'վլենի մեջ]	
127	Տիգրան Ա. Նալբանտեան	23	Ուլուն չարշուտա [Ուլուն (երկար) շուկային մեջ]	պերպեր [սափրիչ] Չեքի, Դաճի Մուհամմետ
128	Ենովք Տիբեյան	22	Տօրթ Այագ	Նալբանդ Սալմանըն օղլը Շաքիր [պայտագործ Սալմանի որդին Շաքիր]
129	Դաւիթ Տըվանեան	35	Կիլլի պաղչտ [վարդերու պարտեկին մեջ]	ճենիլի օղլը քեօր Իսմայիլ [ճենիլի որդի՝ կոյր Իսմայիլ]
130	Քեսապլը [քեսապի] Խաչեր	38	Քետճիկտ [Քետճիկի մեջ]	Շըխտրին օղլը Ալի [Շըխտրի որդին՝ Ալի], պըչղըճը Դասան
131	Իլիաս ղընճեկի ⁴⁹ [ղնճիեցի Իլիաս]	40	Պարպարընտա [Պարպարինի մեջ] ⁵⁰	պըչղըճը Դասան
132	Առաքել Մուրատեան	37	Ա'վլենտ [Ա'վլենի մեջ]	
133	Յակոբ Տեր Ղապարեան	70	Ա'վլենտ [Ա'վլենի մեջ]	
134	Յովհաննես Պերֆոյեան	37	Ա'վլենտ [Ա'վլենի մեջ]	
135	Մովսես Չեփնեան	40	Ա'վլենտ [Ա'վլենի մեջ]	

⁴⁸ Ա'վլենտ: Հալէպ նահանգի Սալսամէներուն մէջ, Անտիոքի Քարամուրթ գաւառակի գիւղերու շարքին յիշուած է «Ալլենտի» անունով գիւղ մը, որ հաւանաբար այս գիւղը եղած ըլլայ: Կը գտնուի հովիտի մը մէջ, Անտիոքէն 25 քմ. հարաւ (Սուրիական Արաբական..., Բ., 1992, էջ 125):

⁴⁹ Ղընճեկի՝ հայաբնակ գիւղակ Սուրիոյ Լաթաքիա նահանգին մէջ, Քեսապէն հարաւ-արեւելք, հայկական Արամօ գիւղին մօտակայքը, Քանսապպա գիւղաքաղաքէն 15 քմ. հարաւ-արեւմուտք: 1911-ին ունեցած է 72 տուն՝ 392 հայ բնակիչ (Գրիգոր Տունկեան, Նիթեր Լաթաքիոյ եւ Շրջակայքի Հայ Ազգաբնակչութեան Պատմութեան, Հալէպ, 1983, էջ 10), որոնցմէ շատեր զոհ գացած են 1915-ի Մեծ Եղեռնին:

Գիւղը ունի Սք. Գեորգ հայկական փոքրիկ եկեղեցի մը:

Տեղոյն հայոց խօսակցական լեզուն եղած է արաբերէնը: Ղընճեկէն որպէս հայաբնակ գիւղ ցարդ կը պահէ իր գոյութիւնը:

⁵⁰ Պարպարին կամ Պարպարուն՝ Անտիոքի Քարամուրթ գաւառակի գիւղերէն, որ ենթակայ էր Խըտըր Պէկ գիւղախումբին, Ռոնդէսի արուակներէն մէկուն ափին, Մուսա Լերէն արեւելք եւ Անտիոքէն հիւսիս-արեւմուտք, անկէ 10 քմ. հեռավորութեան վրայ:

Կիլիկեան կոտորածներու ժամանակ այս գիւղին մէջ սպաննուած են քանի մը մուսալեռցի հայեր (Գուշագճեան-Մատոտեան, նշ. աշխ., էջ 300):

136	Յակոբ Չաշէշեան	40	Ժամ գուրպինտ [եկեղեցւոյ դարձումաքին]	Ֆելլահ Ալի չավուշ, տէլի Սալտ, գասապ հսկենտը ⁵¹ [Ֆելլահ եմթասապայ Ալի, խենթ Սալտ, մսավաճառ հսկենտը]
137	Յովհաննէս Չաշէշեան	12	Ժամ գուրպինտ [եկեղեցւոյ դարձումաքին]	Պահրինին օղլը խէլէֆ [Պահրինի որդին խէլէֆ]
138	Աւետիս Չաշէշեան	9	Ժամ գուրպինտ [եկեղեցւոյ դարձումաքին]	Պահրինին օղլը Շէհուր [Պահրինի որդին Շէհուր]
139	Մարտիրոս Չաշէշեան	30	Տօրթ Այագտա [Տօրթ Այագի մէջ]	Հասան վէ գասապ հսկենտը [Հասան եւ մսավաճառ հսկենտը]
140	Քէլ Գեորգ	45	խարապա արասընտա [աւերակներուն միջեւ]	Հաճի Ավնի
141	Մահտեսի Պետրոս Պասմաճեան	50	Տօրթ Այագտա [Տօրթ Այագի մէջ]	Չիվէտ փաշանըն օտապաշըսը [Չիվէտ փաշայի [իջեւանատան] սենեկապետը]
142	Աւետիս Պասմաճեան	28	Տօրթ Այագտա [Տօրթ Այագի մէջ]	ճանփօլատըն օղլը Րճեպ [ճանփօլատի որդին Րճեպ], Եահիւ
143	Մովսէս Պասմաճեան	40	ճեպէֆ փունարընտա [ճեպէֆ աղբիւրին մէջ]	
144	Յարութիւն գույումճը [ոսկերիչ] Արոյեան	58	Տօրթ Այագտա [Տօրթ Այագի մէջ]	մըսըրլը Ահմէտին օղլը Հաճի Ապտօ [եգիպտացի Ահմէտի որդին Հաճի Ապտօ]
145	Սառա Մ. Արթինեան	57	Տօրթ Այագտա [Տօրթ Այագի մէջ]	
146	Հեթում Մ. Արթինեան	19	Տօրթ Այագտա [Տօրթ Այագի մէջ]	
147	Լեւոն Մ. Արթինեան	25	Քիւչիք Օսման խանընտա [Քիւչիկ (Պփիկ) Օսման իջեւանատան մէջ]	մըսըրլը Ահմէտին օղլը Հաճի Ապտօ [եգիպտացի Ահմէտի որդի Հաճի Ապտօ]
148	Յակոբ Թիւքեանճըեան	50	Ժամտա [եկեղեցւոյ մէջ]	թօփրագճընըն օղլը Էմին [իողագործի որդին Էմին]
149	Աբրահամ Թիւքեանճըեան	20	Ժամտա [եկեղեցւոյ մէջ]	Համագ, քէ Մուհամմետ (գահվէճի) [ճաղատ Մուհամմետ (սրճեփ)]
150	Ըսեփ Թիւքեանճըեան	16	Ժամտա [եկեղեցւոյ մէջ]	պիրատերինի Եօլտիւրէնլը [եղբայրը սպաննողները]
151	Մարտիրոս Աւոյեան	40	Ժամտա [եկեղեցւոյ մէջ]	Համագ, քէ Եուսուֆըն օղլու [ճաղատ Եուսուֆի որդին]
152	Մովսէս Քէօր Սարգիսեան	60	Նարլըճատա [Նարլըճայի մէջ]	Ֆելլահ Ֆաիլ ⁵²
153	Գեորգ	27	Նարլըճատա [Նարլըճայի մէջ]	Ֆելլահ Ֆաիլ

⁵¹ Իր անունին կը հանդիպինք այս ցանկին մէջ քանի մը այլ սպաննութիւններու առիթով եւս: Աւելի վար 25 Դեկտեմբեր 1910-ին Անտիոքէն յղուած նամակի մը մէջ պիտի տեսնենք, որ յիշեալը համախոհ ընկերոջ մը հետ, 13 բանտարկեալներու ազատ արձակման օրը (որոնցմէ մէկը ինք կը թուի ըլլալ), Անտիոքի մէջ քարկոծած է Պօղոս Գազանճեան անուն հայու մը տունը՝ ահ ու սարսափի մատնելով իւր գտնուող այրի հայուհիները:

⁵² Վերել թիւ 12-ի եւ 13-ի տակ յիշատակուած անձն է:

154	Սարգիս	35	Սօֆուլար թաղ	Հաճի Նիհատըն ⁵³ ուշադը ⁵⁴ [Հաճի Նիհատին պաակը]
155	Ճըրթըտեան Եուսուֆ	46	խարապա արարնտա [աւերակին մեջ]	Հաճի Նա'ի
156	Վանըս Խանայրը	70	Տօթթ Սյազ	նալքանտ Չեքիլ [պայտագործ Չեքիլ]
157	Ալեքսան Չափարեան	50	Ուկուն չարշըտա [երկար շուկային մեջ]	Իսիագ կիլին օղը Էնիշթ [քեռայր]
158	Յովհաննէս Ա. Չափարեան	20	Շէյս Ալի ճամիսի գուրպինտ [Շէյս Ալի մկկիթի դարձուածքին]	Գայսերիլի խոճանըն օղը Ահմետ էֆ. [կեսարացի վարժապետի որդին՝ Ահմետ էֆ.], Չիփէնին օղը Կաճի Մըսթաֆա [Չիփէնի որդին՝ Կաճի Մըսթաֆա]
159	Եօղուն օլուզը [Եօղուն օլուզի] Մանիկ	40	Ճիսիր Հատիտ ⁵⁵	Մըսրինըն օղը Ալի [Եգիպտացիի որդին՝ Ալի]
160	Սարգիս Գ. Չուպայեան	25	Ճիսիր Հատիտ	Մըսրինըն օղը Ալի [Եգիպտացիի որդին՝ Ալի]
161	Քեսապը Արիստակէս	35	Քիտճիկտ [Քիտճիկի մեջ]	Հաճի Ապտօ
162	Անտոն Խոտիկ օղը Խաչըր	28	Նարլըճա	
163	Տիգրան Գունտագճեան	24	Տօթթ Սյազ	
164	Արան Գունտագճեան	20	Մաշուգ ⁵⁶	Պօշնաղըն օղը Իսմայիլ [Պօշնաղի որդին՝ Իսմայիլ]
165	Գառնիկ Գունտագճեան	16	Մաշուգ	Պօշնաղըն օղը Իսմայիլ [Պօշնաղի որդին՝ Իսմայիլ]
166	Յակըր Գունտագճեան	18	Նարլըճա	քոյին մըխթար վէ աղալարը [գիւղի գիւղապետն ու աղաները]
167	Կարապետ Գունտագճեան	75	Ժամտա [Եկեղեցու մեջ]	

⁵³ Հաճի Նիհատ: Օսմանեան խորհրդարանի Աստիոքի ներկայացուցիչ Բիֆա'աթ Պարաք-աղ աղայի ազգականներէն, որ որպէս Աստիոքի կոտորածի կազմակերպիչներէն մէկը ձերբակալուած է ու բանտարկուած, բայց 11 Հոկտեմբեր 1909-ին ազատ արձակուած է (Թէոդիկ, *Ամէնուն Տարեցոյցը*, Կ. Պոլիս, Ե. հատոր, 1911, էջ 383):

⁵⁴ Հաճի Նիհատին գաակը: Հոս հրատարակելի 4/17 Ապրիլ 1913 թուակիր նամակին մէջ պիտի տեսնենք որ «անուանի ոճրագործ եւ խռովարար» Հաճի Նիհատի գաակը, սուլթանի գահակալութեան տօնին առիթով կազմակերպուած հանդիսութեան, աղօթքի ժամանակ ճառ մը արտասանած է, որուն հետեանքով «հանրութիւնը, եւ աւելի լաւ է ըսել խոժանը քիչ մնաց որ պիտի խուժէր քրիստոնէից վրայ», բայց կառավարութիւնը գրեթէ ուշադրութիւն չէ դարձուցած պատահարին: Նամակագիրը յաւելած է թէ՝ «Այդ ճառախօսը որ բոլոր խաչակիրները պախարակեց, պատուաբեկեց եւ անուանարկ ըրաւ, հիմա ազատ է»:

⁵⁵ Ճիսիր Ալ Հատիտ, բառացիօրէն՝ Երկաթէ Կամուրջ, գիւղ Ամըքի դաշտին հարաւակողմը, Որոնդէսի ձախ ափին, Քուսէր գաւառակին մէջ, Աստիոքէն հիւսիս-արեւելք, անկէ 20 քմ. հեռավորութեան վրայ: Այդպէս կը կոչուէր իր մօտակայքը գտնուող եօթանասուն մեղրանոց երկաթեայ կամուրջին համար (*Սուրիական Արարական...*, Բ., էջ 670):

⁵⁶ Մաշուգ, Մա'ըշուգիէ կամ Մա'ըշուզու՝ գիւղ Որոնդէսի հովիտին մէջ, գետի ձախ ափին, Ամըքի դաշտի հարաւակողմը, Աստիոքէն 6 քմ. հիւսիս (*Սուրիական Արարական...*, Ե., 1993, էջ 310-311):

168	Արմենակ Շերպեթեան ⁵⁷		Քեպուստ ⁵⁸ [Քեպուսիի մեջ]	միլապիմ Իպրահիմ [յիսնապետ Իպրահիմ]
169	Միհրան Ա. Սերխոշեան	16		
170	Մանուկ Տերտերեան	35		
171	Տէյի Մուսա	60		
172	Ճենճն Աւետիս	60	Իփիկ պապարընտա [մետաքսի շուկային մեջ]	
173	Գեորգ Չըրալը Մուսալեան	3		
174	Խաչեր Աշճը Յակոբեան	24	Քիւչիկ Օսման խանընտա [Քիւչիկ Օսման խանին մեջ]	
175	Պետիր Խոտիկ օղլու	35	Նարընճա	Ղատիր աղա, պիթերնիլի էմմանի [պիթերնցի էմմանի]
176	Մուսա Կարապետեան	35	Նարընճա	քեոյին շէյխի պիթերնիլի էմմանի [գիւղի շէյխը՝ պիթերնցի էմմանի], արապ Սաիտ, քերեհին Ալի
177	Հայրապետ Թորոսեան	55	խարապ արասը [աւերակին մեջ]	
178	Թովմաս Փաթաճրեան	35	Նարընճա	արապ Սաիտ
179	Շարպըթ Պօղոս	60	խարապ արասը [աւերակին մեջ]	հաճի Ավնի
180	Շարպըթ Սարգիս	28	խարապ արասը [աւերակին մեջ]	հաճի Ավնի

⁵⁷ Անտիոքաբնակ ծանօթ իրաւաբան, բնիկ պիթիասցի (Մուսա Լեռ): Անտիոքի համընդհանուր կոտորածէն փրկուած է շնորհիւ այն բանին, որ իր բնակարանը գտնուած է Գերմանիոյ հիւպատոս Մարտիրոս Միսաքեանի տան հարեանույթեամբ: Կոտորածներէն ետք, ջարդերու մասին ընդարձակ տեղեկագիր մը յղած է Հալէպի առաջնորդարան եւ Կ. Պոլսոյ Պատրիարքարան եւ շնորհիւ այդ տեղեկագրին, ջարդին քանի մը գլխաւոր կազմակերպիչները դատուելու համար ձերբակալուելով տարուած են Ատանա, սակայն աւելի ետք, ազատ արձակուելով՝ վերադարձած են Անտիոք (Իսկէնտերեան, *նշ. աշխ.*, էջ 31-32, Գուշագճեան-Մատուռեան, *նշ. աշխ.*, էջ 300):

Կոտորածի օրերուն Անտիոք գտնուած Զորա Իսկէնտերեան իր յուշերուն մէջ կը պատմէ, թէ ինչպէս դէպքերու սկզբնաւորութեան իր հայրը նամակով դիմած է Արմենակ Շերպեթեանին եւ այլոց, որ Անտիոքէն հեռանալով ապաստանին իր մօտ, Մուսա Լեռ, գէթ մինչեւ կացութեան յստականալը, եւ թէ ինչպէս անոնք մերժած են առաջարկը (Իսկէնտերեան, *նշ. աշխ.*, էջ 24-26):

Իսկ Թաւուզճեան քահանայ իր օրագրութեան մէջ որոշ տեղեկութիւններ կու տայ Շերպեթեանի սպաննութեան մասին ու կը կրկնէ՝ հոս տրուած կարգ մը մանրամասնութիւններ: Ըստ անոր, Շերպեթեան սպաննուած է 28 Մայիս 1909-ին, «Միլապիմ Իպրահիմ»ի կողմէ (Թաւուզճեան, *նշ. աշխ.*, էջ 23-25):

⁵⁸ Քեպուսիէ՝ Մուսա Լեռան գիւղերէն, Անտիոքէն 25 քլմ. արեւմուտք: Համաշխարհային առաջին պատերազմի նախօրեակին ունեցած է 251 տուն հայութիւն՝ 1125 բնակիչ, որուն 17 ընտանիքը (85 հոգի) 1915-ի Մուսա Լեռան ինքնապաշտպանութեան ժամանակ բարձրացած են լեռ ու փրկուած կոտորածէն, մինչ միսները աքսորուած են սուրիական անապատ եւ երկու երրորդով փնճացած (Գուշագճեան-Մատուռեան, *նշ. աշխ.*, էջ 104):

Ըստ այլ աղբիւրի, 1912-ին գիւղը ունեցած է 230 տուն հայ բնակչութիւն, որուն 2-ը աւետարանականներ, իսկ մնացեալները՝ առաքելական հայեր էին: Ունեցած է նաեւ Հայոց Միացեալ Ընկերութեան կողմէ բացուած վարժարան մը (Մայապալեան, *նշ. աշխ.*, էջ 9, 11):

Քեպուսիէն եւս, 1939-ին, Ալեքսանտրէթի շրջանի Թուրքիոյ բռնակցումով, Սուրիայէն խլուելով կցուած է Թուրքիոյ:

181	Աղամ Վանես	35	խարապ արասը [աւերակին մեջ]	հաճի Ավնի
182	Տէլի Մուսա	75	Եօղուն Օլուգ եղլնտա [Եօղուն Օլուգի ճանապարհին]	
183	Փանըս Փանըսեան	40	խարապ արասը [աւերակին մեջ]	թօփալ [կաղ] Մուհամմետ
184	Մահտէի ճըրթըտ Կարապետ	65	խարապ արասը [աւերակին մեջ]	հաճի Ավնի
185	Սկրտիչ Մարգարեան	60	Տօրթ Այագտա [Տօրթ Այագի մեջ]	Ալի չավլըշ, օղլը Ֆաիլ, տէլի Սաիտ, Ալիքօ, հալէտ չավլուշ [ենթաստայ Ալի, որդին Ֆաիլ, խենթ Սայիտ, Ալիքօ, ենթաստայ հալէտ]
186	Գեղամ Մարգարեան	23	Տօրթ Այագտա [Տօրթ Այագի մեջ]	քէլ [ճաղատ] Մուհամմետ
187	Միհրան մըլթար [թաղապետ] Աւետիսեան	16	Տօրթ Այագտա [Տօրթ Այագի մեջ]	Ալի չավլուշ, Ֆաիլ, գասապ Իսկէնտեր, տէլի Սաիտ, քիւնէֆէճի Դայտար [ենթաստայ Ալի, Ֆաիլ, մսավաճառ Իսկէնտեր, խենթ Սայիտ, քիւնէֆէ [անուշեղենի տեսակ մը] պատրաստող Դայտար]
188	Քիւլաիլի Յակոբ	30	Տօրթ Այագտա [Տօրթ Այագի մեջ]	Էյնիմօ, Չէյնիմին օղլը Ռէճէպ, թէնթէճի Ֆատըլ օղլը Շէհուր, սալգինլի Խէյրօ, Մետուրըն կիւլէյիսի Սըֆօ, հալէպլի Դամտօնըն օղլը Ապտօ [Էյնիմօ, Չէյնիմին որդին՝ Ռէճէպ, թիթեղագործ Ֆատըլի որդին՝ Շէհուր, սալգինլի Խէյրօ, Մետուտին փեսան՝ Սըֆօ, հալէպցի Դամտոյի որդին՝ Ապտօ]
189	Տըր Արմենակ քահանայ	50	Ժամտա [եկեղեցւոյ մեջ]	Տէլի Սաիտ [խենթ Սայիտ], Իսկէնտեր
190	Տիգրան (տղան)	20	Ժամտա [եկեղեցւոյ մեջ]	Տէլի Սաիտ [խենթ Սայիտ], Իսկէնտեր

ԱՆՏԻՊ ՓԱՍՏԱԹՈՒՂԹԵՐ 1909Ի ԱՆՏԻՈՔԻ ՀԱՅՈՑ ԿՈՏՈՐԱԾԻՆ ՄԱՍԻՆ

Միհրան Մինասեան

ԱՄՓՈՓՈՒՄ

Այս յօդուածով հրատարակութեան տրուած են 11 անտիպ փաստաթուղթեր որոնք կ'առնչուին 1909-ի Անտիոքի (Անթաքիոյ) հայութեան կոտորածին: Անոնք մեծ մասամբ գրուած են աղէտէն ետք քաղաք դրկուած քահանայ հայրերու կողմէ եւ կը նկարագրեն հոն տեղի ունեցած սպանդն ու ամբողջական քանդակումը, կը շօշափեն կոտորածներէն ետք քաղաքին մէջ ստեղծուած իրավիճակը, կը խօսին տիրող ծայրայեղ թշուառութեան, որբերու եւ այրիներու ճակատագրի, որբանոցներու, օտար հաստատութիւններու կողմէ որբեր որդեգրելու, նպաստներու բաշխումի, պետական նպաստի դադրեցման, պատերազմական ատեաններու կողմնակալ ու անվճարական ընթացքի, ոճրագործներու ազատ արձակման եւ յարակից այլ հարցերու մասին: Առանձին ցուցակով տրուած է նաեւ Անտիոքի նահատակներու ընդհանուր ցուցակը՝ սպաննութեան վայրի եւ սպաննողի անուններու յիշատակութեամբ:

Առաջին անգամ գիտական շրջանառութեան մէջ դրուող այս փաստաթուղթերը նոր լոյս կը սփռեն դէպքերուն վրայ եւ կը հարստացնեն ոչ միայն Անտիոքի հայութեան պատմութիւնը, այլ կ'ամբողջացնեն Կիլիկեան կոտորածներու մասին մեր պատկերացումները:

Յօդուածի սկիզբի բաժինով փաստաթուղթերու հրատարակիչին կողմէ տրուած է ընդհանուր ակնարկ Անտիոքի հայութեան եւ 1909-ի քաղաքի կոտորածին ու անոր հետեւանքներուն մասին:

Հրատարակուող փաստաթուղթերուն կցուած են նաեւ բազմաթիւ ծանօթագրութիւններ:

Բանալի բառեր՝ կիլիկիահայութիւն, Անտիոք, 1909 թ., կոտորած, վերապրածներ, որբեր, օգնութիւն:

UNPUBLISHED DOCUMENTS ABOUT THE MASSACRE OF ANTIOCH (ANTAKYA) ARMENIANS IN 1909

Mihran Minassian

SUMMARY

Eleven previously unpublished documents concerning the massacre of Armenians of Antioch district in 1909 are presented in this article. They are written mostly by the priests sent to the city after the disaster and describe the slaughter and destruction that took place there, address the situation in the city after the massacres, speak of the extreme misery, condition of orphans and widows, orphanages, collection of orphans by foreign institutions, allocation of aid, ceasing of state assistance for survivors, the biased and uncertain processes by the military courts, the release of the criminals and

other related issues. A separate list of the massacred Armenians of Antioch, with the names of the crime places and of the murderers is also given.

These documents put into scientific circulation for the first time cast a new light on the events and not only enrich our knowledge of the history of the Armenians of Antioch, but also contribute to the obtaining of more complete picture of the Cilician massacres.

The documents are accompanied with general introduction and notes.

Keywords: Cilicia Armenians, Antioch (Antakya), massacre, 1909, survivors, orphans, relief activity.

НЕОПУБЛИКОВАННЫЕ ДОКУМЕНТЫ О РЕЗНЕ АРМЯН АНТИОХА (АНТАКИЯ) В 1909 ГОДУ

Мигран Минасян

РЕЗЮМЕ

В статье представлены одиннадцать ранее неопубликованных документов, касающихся резни антиохийских армян в 1909 году. Авторами документов являются в основном представители армянского духовенства, отправленные в город после погромов, и содержат описания имевших место убийств и разрушений, представляют ситуацию в городе после резни, говорят о чрезвычайных страданиях, положении сирот и вдов, состоянии детских домов, приеме сирот иностранными учреждениями, распределении помощи, прекращению государственной поддержки для пострадавших армян, предвзятости и неопределенности в судопроизводстве военных трибуналов, освобождению преступников и так далее. Также приводится отдельный список убитых армян Антиохии с названиями мест преступлений и именами убийц.

Данные документы, впервые введенные в научный оборот, проливают новый свет на события и не только обогащают наши знания об истории армян Антиохии, но и способствуют получению более полной картины киликийской резни.

Документы снабжены общим введением и примечаниями.

Ключевые слова: армяне Киликии, Антиохия (Антакья), резня, 1909 год, пострадавшие, сироты, гуманитарная помощь.